

SPECIAL

DECEMBER 2023

publiek denken

WELBESCHOUWD VOORUIT

Veilige ruimte
om te leren

SPECIAL

DUURZAAMDOOR

Op weg naar verbinding
Over verbinding, hoop en
een kritische noot

Vuurtje brandend
Schoolvoorbeeld van hoe
DuurzaamDoor (door)werkt

Vakmensschap stutten
Transitieprofessional
centraal

Uitgever Publiek Denken B.V.

Adres

Gebouw M1-47
Binckhorstlaan 36
2516 BE Den Haag
T 085 486 85 41
www.publiekdenken.nl
redactie@publiekdenken.nl

Hoofdreductie

Asha Narain
M 06 549 541 12
E Asha@publiekdenken.nl

Eind- en webredactie

Marc Notebomer
M 06 168 046 77
E Marc@publiekdenken.nl

Redactie

Jelle van der Meulen
M 06 496 887 40
E Jelle@publiekdenken.nl

Marketing

Lucinda do Rosario

Art direction en vormgeving

Dimitry de Bruin

Medewerkers aan dit nummer

Sandra Braakmann, Jeroen Dirks,
Jean Eigeman, Peter Koll (gast-
hoofdreducteur), Annemieke
Nijhof, Chantal Richter, Ellen
Röling, Dave Schut, Team Du-
urzaamDoor, Boudewijn Tooren

Beeld

Marlise Achterbergh, Rob Acket,
Krista van den Akker, Nico Boink,
CollectieveKracht, Duy Vu Dinh,
Aad Goudappel (cover), Marte
Kappert, Hilbert Krane, Lerende
Omgeving Overijssel, Next Tech
Food Factories, Inge Rupert
Fotografie, Guus Schoonewille,
Shutterstock, SFYN, Winkel van
Nieuw Nijver, Kees de Winter

Drukkerij

Senefelder Misset,
Doetinchem

Abonnementen en mutaties

Dianne Bernabela
T 085 48 68 541
E info@publiekdenken.nl

Een abonnement op Publiek Den-
ken is kosteloos voor bestuurders
en ambtenaren. Aanmelden
kan via www.publiekdenken.nl/abonneren/publiekdenken.

Verspreiding

Publiek Denken verschijnt
minimaal 9 x per jaar in een oplage
van 12.000 exemplaren in print en
30.000 exemplaren als e-zine.

Volg ons op Twitter, LinkedIn en
Facebook!

Kennispartner

Voorzitter van
de Stuurgroep
DuurzaamDoor
Annemieke Nijhof

Op weg naar verbinding

Ontroering, hoop en een kritische noot. Dat zijn de gevoelens en gedachten die bij me opkomen bij lezing van de interviews met de mensen die hun verhaal vertellen in deze publicatie. Mensen die met grote toewijding werken aan de veranderingen ten goede. Het raakt me om te lezen hoe mensen vanuit hun hart het contact zoeken met anderen om samen de beweging in te zetten op het pad van verduurzaming.

Weg naar verbinding

‘Waarachtig vragen stellen en je veilig voelen is belangrijk,’ zegt een van de geïnterviewden. En in die woorden schuilt een ongelooflijke wijsheid. We hebben misschien wel verlerd om nieuwsgierig te zijn, zoals een kind. Waarom? Dat vroegen mijn kinderen toen ze klein waren, tot vervelens toe. Maar het is een heel belangrijke vraag die we veel te weinig stellen. Het opent de weg naar verbinding. Het geeft me hoop dat de geïnterviewden zoveel moeite doen om zich verantwoordelijk te voelen voor waar ze wellicht niet verantwoordelijk voor zijn. Het is fijn dat DuurzaamDoor deze koplopers kan ondersteunen, zoals in een van de interviews wordt beschreven:

door mee te lezen, adviezen te geven en bijeenkomsten te helpen organiseren. En door mensen met elkaar in verbinding te brengen in netwerken van transitieprofessionals.

Geheimtaal

En dat brengt me bij de kritische noot: geleidelijk ontwikkelen we in DuurzaamDoor ook nieuwe taal: we spreken onder meer over *consent*-besluitvorming en *system covening*. Dit is taal die voor vrijwel niemand toegankelijk is. Dat is een risico: het staat juist de verbinding die we zoeken met de samenleving in de weg. Ik roep iedereen op om zo min mogelijk geheimtaal te gebruiken. Voor wetenschappelijke publicaties is het allemaal prima, maar niet om mensen enthousiast te maken voor DuurzaamDoor.

Met deze kleine kritische noot is mijn gevoel vooral positief: ik wil alle geïnterviewden bedanken voor hun werk en hun bereidheid om hun ervaringen en verhalen te delen. Alleen als we delen wat we doen, gaan we Duurzaam Door.

Annemieke Nijhof,
voorzitter van de Stuurgroep DuurzaamDoor

INHOUD

05

VUURTJE BRANDEND

Roel van Raaij en Ellen Leussink zijn bijna 25 jaar aan het duwen, sjoeren en samen leren geweest. Hun doel: duurzaam leven en werken een vaste plek in het Nederlandse onderwijs geven. Werkenderwijs leerden ze wat werkte en wat niet. Maar aan alles komt een einde. Hun bijdrage aan deze klus zit er op.

08

VAKMENSSCHAP STUTTEN

De duurzame transitie komt niet tot stand zonder de pioniers die dagelijks hun nek uitsteken. Daarom staat de transitieprofessional centraal in de huidige programmaperiode van DuurzaamDoor. Programmamanager Theo Leupen over alle initiatieven om deze pioniers te stutten. En over de plannen voor de toekomst.

14

WERKLANDSCHAPPEN

Geen saaie, grijze gebouwen en parkeerplaatsen, maar een gezonde, groene omgeving waarin werknemers zich fijn voelen. Dat is de ambitie van samenwerkingsverband Werklandschappen van de Toekomst: een werkplek waar je vrolijk van wordt.

Rubrieken

10 Energietransitie versnellen

Opgroeiruimte

12 Goed Voedsel

Geef jongeren een plek aan tafel

13 Natuurinclusief bouwen

Meer energie door kruisbestuiving

16 Leren voor Morgen

Blik op de toekomst

17 SustainaBul

Welke school is de meest duurzame?

18 Lokaal voedsel

Stadslandbouw

20 Circulaire economie

Gemeente Amersfoort

22 CoP RT

Op expeditie

24 CoP RT

Stip op de horizon is om de hoek

25 RTW

Luisteren en nieuwsgierig zijn

26 RTW

Landbouwtransitie in beweging

28 RTW

Door verbinding iets nieuws

29 Collectieve Kracht

Podcast maakt verhalen burgercollectief hoorbaar

30 Start met een helder verhaal

Slotbijeenkomst DuurzaamDoor 2024

32 Kennisproducten

Van DuurzaamDoor of ontwikkeld met of door partners van DuurzaamDoor

Columns

19 Jean Eigeman

De waarde van vele kleine druppels

21 Boudewijn Tooren

Gezocht: moedige bestuurders en ambtenaren

Zorgen dat het vuurtje blijft branden

Schoolvoorbeeld van hoe DuurzaamDoor (door)werkt

Tekst **Ellen Rölíng**

Beeld **Hilbert Krane**

Leren over duurzaam leven en werken heeft (bijna) een vaste plek in het Nederlandse onderwijs. Dat gaat niet vanzelf. Roel van Raaij, secretaris van de stuurgroep DuurzaamDoor, en Ellen Leussink, secretaris van de interdepartementale werkgroep Duurzame School, over bijna 25 jaar masseren, duwen en sjoeren, en samen leren. En dan nu samen loslaten, want hun bijdrage aan deze klus zit er bijna op.

Roel van Raaij was al jong gefascineerd door de natuur en verontwaardigd over hoe de mens met de planeet omgaat. Hij wilde mensen leren hoe het beter kon. Daarom deed hij de lerarenopleiding, studeerde biologie en milieukunde en kwam terecht in de wereld van de natuur- en milieueducatie (NME). In 1999 werd hij door het ministerie van LNV gevraagd om het programma Leren voor Duurzame Ontwikkeling vorm te geven, de voorloper van DuurzaamDoor. De uitvoering kwam te liggen bij RVO, waar Ellen Leussink vanuit haar onderwijskundige en milieukundige achtergrond direct haar vinger opstak om mee te doen op onderwijs. Als student was ze naar eigen zeggen een maatschappijkritische kraker. 'Ik zag wat er allemaal misliep door toedoen van de mens en was daar ongerust over. Maar ik realiseerde me: als de mens iets kapot maakt, kunnen we ook iets doen om het beter te maken.'

Van onderop via Leren voor Morgen

Duurzaamheid was 20 jaar geleden nog een betrekkelijk nieuw begrip. Roel: 'Doel van het programma was bewustzijn creëren over wat nodig was voor een duurzame samenleving. Onderwijs, het lerende individu, was daarin een belangrijke pijler. Want goed zorgen voor de planeet vraagt inwoners die

over de kennis en competenties beschikken om goede keuzes te maken en om daaraan zelf bij te dragen, als burger en als professional.' Maar scholen vonden en vinden duurzaamheid een lastig te vatten begrip. En duurzame ontwikkeling staat niet als apart kerndoel in het onderwijscurriculum. 'Ik voelde me soms zo'n handelsreiziger die met z'n koffertje langs de scholen gaat om zijn waar te verkopen: lieve scholen, onderwijs over natuur, milieu en duurzaamheid, is goed voor u. Zo frustrerend.'

Ellen lacht: 'Dat doorzettingsvermogen en die grote stappen willen maken, is belangrijk. Maar waarin ik Roel goed aanvul en wat voor mij werkt, is om in elke situatie te kijken hoe we een kleine stap kunnen maken. En die dan zo ver mogelijk te rekken. Voor ons was vanaf het begin duidelijk dat we voor duurzaamheidstransities een beweging van onderop (*bottom-up*) moeten creëren, er moet vraag zijn naar duurzaamheid vanuit de sector zelf.'

**'Scholen vinden
duurzaamheid
een lastig te vatten
begrip'**

‘Werkenderwijs leerden we wat werkte en wat niet. Hier en daar stonden partijen op die iets met duurzaamheid wilden. Ook ontstonden diverse netwerken, zoals Duurzame Pabo en Duurzaam MBO. Die bewegingen zijn we gaan stimuleren, bijvoorbeeld met budget of door netwerken samen te brengen en bijeenkomsten te initiëren. En al die gestage kleine stapjes leidden in 2016 tot de coöperatie Leren voor Morgen, een netwerkorganisatie die zich nu inzet voor verankering van duurzame ontwikkeling in alle onderwijssectoren.’

Systemische aanpak

Vanuit scholen komen steeds meer praktische vragen over hoe ze duurzaamheid kunnen

integreren. ‘De eerste impuls is altijd een lespakket maken,’ weet Ellen. ‘Dat heb ik vroeger ook gedaan, maar ondertussen is er volop lesmateriaal. Waar het echter primair om gaat, is dat educatie aansluit bij de behoefte van de school. Een mbo richt zich op praktische vaardigheden, terwijl je bij kleuters duurzaamheid bij wijze van spreken kunt voorleven door op school afval te scheiden

**‘De eerste impuls
is een lespakket
maken’**

‘Jongeren vinden dat verduurzaming te langzaam gaat’

multistakeholder-aanpak met participatietafels voor samen leren rond meer transitiethema's dan alleen Onderwijs, waaronder Energie, Voedsel en de Circulaire Economie.

Top-down verankeren

De scholierenstaking in 2019 gaf duurzaamheid in het onderwijs momentum. Ellen: ‘Jongeren maken zich zorgen over het klimaat en vinden dat verduurzaming te langzaam gaat. Dat bracht veel in beweging. Scholen werden zich meer bewust van de relevantie van duurzame ontwikkeling en hun rol daarbij.’

Ook kregen Roel en Ellen hierdoor meer opening bij het ministerie van OCW om het belang van duurzaamheid in het onderwijssysteem nog eens aan te kaarten. Interdepartementaal spreken diverse departementen nu met OCW over hoe duurzaamheid beter structureel in te bedden is. ‘Dit geeft nieuwe energie. Duurzaamheid is thematisch verdeeld over verschillende departementen, waaronder EZK, LNV en IenW. Er is nu een interdepartementale werkgroep Duurzame School met jonge enthousiaste ambtenaren aan de slag. Vanuit DuurzaamDoor faciliteren we die beweging met een programmastructuur. Er is zoveel animo voor die werkgroep dat we twee groepen maken: een managementgroep voor besluiten en een werkgroep voor afstemming van de inhoud met het onderwijs.’

Rol voor DuurzaamDoor

In 2024 nemen Roel en Ellen afscheid. Roel vanwege zijn gezondheid, Ellen omdat ze met pensioen gaat. Ellen: ‘Ons doel was een *bottom-up*-vraag naar duurzaam onderwijs te creëren en duurzaam onderwijs *top-down* mogelijk te maken. Dat gaat lukken.’ Zit de rol van DuurzaamDoor wat betreft duurzaam onderwijs erop? Roel: ‘Zolang duurzaam onderwijs nog niet is geïnstitutionaliseerd, is het belangrijk dat DuurzaamDoor het proces blijft voortduwen en zorgt dat het vuurtje blijft branden.’ ■

Het doel van Roel van Raaij en Ellen Leussink was een *bottom-up*-vraag naar duurzaam onderwijs te creëren en duurzaam onderwijs *top-down* mogelijk te maken

en zuinig te zijn met energie.’ Roel: ‘Binnen het programma kwamen we ook steeds meer tot het besef hoe gelaagd en complex duurzaamheid is. Als we willen dat mensen zich ontwikkelen tot een individu die goede beslissingen neemt, dan heb je een systemische aanpak nodig. Een aanpak waardoor al die lagen aan bod komen.’ Die aanpak werd the Whole School Approach. Een internationaal concept dat duurzaamheid op verschillende niveaus aanvliegt. Roel: ‘De inhoud is gebaseerd op de Sustainable Development Goals (SDG's) van de Agenda 2030, die ondertussen breed gedragen worden.’ Die systemische aanpak is ook doorvertaald naar een nieuw en breder programmaconcept: DuurzaamDoor. Een

Tekst *Ellen Röling*
Beeld *Krista van den Akker*

STAND VAN ZAKEN

Vakmensschap van transitieprofessional stutten

De duurzame transitie in Nederland komt niet tot stand zonder de duizenden pioniers die dagelijks hun nek uitsteken. Daarom staat de transitieprofessional centraal in de huidige programmaperiode van DuurzaamDoor, die in 2024 afloopt. Programmamanager Theo Leupen over alle lopende initiatieven om deze pioniers te versterken en te stutten. En over de plannen voor de toekomst.

De transitieprofessionals zijn aan het woord in dit magazine. Waarom?

'De transitieprofessional vind je overal. Bij overheden, bij ondernemingen, in wetenschap en onderwijs, bij maatschappelijke initiatieven, in de wijk. Stuk voor stuk pioniers die hun nek uitsteken en werken aan duurzame en maatschappelijke opgaven. Dat gaat meestal niet zonder worstelingen. Deze mensen bevinden zich vaak in een kwetsbare positie met weinig steun uit hun omgeving. Vaak is er veel weerstand te overwinnen. Dan moet je sterk in je schoenen staan om toch door te gaan. Vanuit DuurzaamDoor willen we deze transitieprofessionals ondersteunen. Dat noemen we zelf: hun *vakmensschap* stutten. Of we daarin slagen, dat laten we de professionals graag zelf vertellen.'

Hoe ziet het stutten van de transitieprofessional er in de praktijk uit?

'We reiken kennis en werkmethodeken aan, delen hun verhalen en *lessons learned*. En wat heel wezenlijk is voor onze aanpak is dat we ze in contact brengen met andere professionals die vaak vergelijkbare worstelingen hebben. Bij het *Tafelgesprek Ambtenaren versnellen samen in transitie* brachten we bijvoorbeeld ambtenaren bij

elkaar die verantwoordelijk zijn voor de uitvoering van de klimaat- en circulaire agenda op lokaal, provinciaal en landelijk niveau. Alleen al het feit dat ze weten dat ze er niet alleen voor staan, is soms al genoeg. Door hen samen te brengen, zien we dat professionals in gesprek gaan, samen oplossingen vinden en dat er nieuwe verbindingen ontstaan. Een schitterend voorbeeld is Het Lerende Netwerk Overijssel van boerin Heleen Lansink (zie p. 25), initiatiefneemster van een van onze regionale transitiewerkplaatsen. Zij bracht regionale partijen samen om de meervoudige opgaven rondom landbouw beet te pakken. Waar het proces eerst muurvast zat, worden nu kleine stappen vooruit gezet. Haar ervaringen deelt ze in onze *Community of Practice Regionale Transitie* waar ook de kartrekkers van andere regionale werkplaatsen aan deelnemen.

'Als transitieprofessional moet je sterk in je schoenen staan'

Samen distilleren ze wat werkt en wat niet werkt in de door haar gevolgde aanpak. Met die kennis kunnen we de competenties van deze voorhoede in de transitie verbeteren. We noemen hen *system conveners*.'

'De ervaring van Heleen Lansink illustreert een belangrijke bevinding uit de dit voorjaar verschenen tussenevaluatie over ons programma. Die luidde dat DuurzaamDoor aan deelnemers een veilige ruimte biedt om te experimenteren en te leren – ook in de manier van samenwerking – rondom onderwerpen die soms gevoelig en lastig liggen.'

Wat hebben jullie het afgelopen jaar bereikt?

'We zijn er altijd trots op als initiatieven waar wij in de kiem bij betrokken waren, zelfstandig doorgaan. Het KAN-platform is zo'n voorbeeld. KAN verbindt partijen die zich bezighouden met klimaatadaptief bouwen met natuur in de woningbouw. Dat netwerk is ooit ontstaan vanuit initiatieven aan de Participatietafel Natuurinclusief bouwen en is nu een krachtig, zelfstandig netwerk. Afgelopen jaar is een nieuw traject gestart op het gebied van natuurinclusief bouwen,

maar dan voor bedrijventerreinen: *Werklandschappen van de Toekomst* (zie pp. 14-15). Doel: 3000 doorgaans versteende en hittegevoelige bedrijventerrein groenblauw en klimaatbestendig maken. Daardoor worden het aangename plekken om te werken én de waarde van het vastgoed neemt toe. Dit traject krijgt de komende jaren een forse financiële impuls vanuit het Nationaal Groeifonds.'

'Een ander goed voorbeeld betreft ons partnerschap met CollectieveKracht: het kennisplatform voor burgercollectieven, met als doel burgercollectieven veerkrachtig te maken (zie p. 29). In juni was er een groot congres voor verbinding en kennisdeling.'

Julie hebben ook een aantal podcasts gelanceerd. Waarom?

'Wij willen kennis en verhalen delen en daarmee nieuwe professionals bereiken en enthousiasmeren. Een podcast is een moderne en effectieve manier om nieuwe kennis te delen en op te doen. Het is voor ons ook een ideaal middel om een ingewikkelde casus, vanuit verschillende invalshoeken, goed te belichten. In de podcast *Werken aan Goed Voedsel*, laten René Bruijns (Participatietafel

Voedseltransitie) en René Schellekens bijvoorbeeld verschillende voorlopers in de voedseltransitie aan het woord. Die podcast is goed beluisterd en veel gedeeld. In het voorjaar is opdracht gegeven voor de podcast *CollectieveKracht*, waarin mensen vanuit diverse disciplines aan het woord komen over hun rol in maatschappelijke initiatieven en wat ze daarbij tegenkomen. Binnenkort start ook een nieuwe podcastserie over het verduurzamen van bedrijventerreinen, waarin onder andere Richard Kleefman van het Programma Verduurzaming Bedrijventerreinen Nederland aan het woord komt (zie p. 13). Podcasts zijn een mooie manier om aandacht te geven aan actuele thema's en mensen bekend te maken met de leerervaringen uit DuurzaamDoor.'

Wat staat voor volgend jaar op het programma?

'Wij zijn een kennis- en leerprogramma ten dienste van de duurzaamheidsopgaven. Onderwijs is daarin nu al belangrijk, maar krijgt de komende jaren een zwaarder accent. DuurzaamDoor is nauw betrokken bij de activiteiten van de interdepartementale werkgroep Duurzame

School onder aanvoering van het ministerie van IenW. Doel is om duurzaamheid in het DNA van onderwijs te verankeren om daarmee een fundament te leggen voor een duurzame toekomst. Over duurzaamheid in de onderwijspraktijk, vertellen Roel van Raaij en Ellen Leussink in deze special (pp. 5-7).

Volgend jaar sluiten we deze derde programmaperiode af met een krachtig DuurzaamDoor-event (zie pp. 30-31). Een event waarin we veel delen, waarin de transitieprofessionals aan het woord zijn en waarmee we partijen verbinden. Ook zullen we de nodige tijd vrijmaken voor een eidevaluatie en maken we al plannen voor een vierde programmaperiode vanaf 2025. Want dat DuurzaamDoor als programma doorgaat "lijkt voor hand te liggen", liet de minister in een Kamerbrief in juli weten. We zijn nog steeds niet klaar.' ■

'Onderwijs is belangrijk, maar krijgt een zwaarder accent'

Tekst **Jeroen Dirks**Beeld **Krista van den Akker**

ENERGIETRANSITIE

Hoe je zorgt dat coöperaties een gelijke partij zijn bij de gemeente

Opgroeiruimte helpt gemeenschappen versnellen

Een wijk van het gas af? Of woningen verduurzamen? Gemeenten doen het vaak nog op de oude manier. Ze maken een plan, huren marktpartijen in en laten die de klus klaren. Dat kan anders, betogen Ilonka de Beer en Ilonka Marselis van Energie Samen. Zij vinden dat gemeenten, bewoners en lokale ondernemers moeten samenwerken. Die samenwerking kun je faciliteren door opgroeiruimte te creëren. In DuurzaamDoor hebben Ilonka de Beer en Ilonka Marselis een partner gevonden.

Als het om de energietransitie gaat, gebeurt er veel op dit moment. Rijk, provincies en gemeenten stellen allemaal doelen en maken plannen. Maar ook wijkbewoners en lokale ondernemers maken plannen. Overal in Nederland zijn er initiatieven en goede ideeën. Maar plannen van gemeenten en initiatieven uit de samenleving gaan nog niet altijd goed samen. 'De overheid is toch vaak gewend publiek-privaat te denken: we zetten het project in de markt. Marktpartijen schrijven zich daarop in en eentje mag het uitvoeren,' verduidelijkt Ilonka Marselis. 'Als er vanuit de samenleving of een groepje ondernemers dan initiatieven komen, hebben gemeenten daar vragen

bij: kan ik een opdracht zomaar gunnen aan zo'n bewonerscoöperatie? Kan ik subsidie geven? Krijg ik de gemeenteraad mee? Want niet alleen de ambtenaren, ook politici zijn vaak niet gewend aan publiek-civiele samenwerking.'

Zelf doen

Aan de andere kant zijn ook bewoners in zo'n coöperatie onwennig. 'Het begint vaak rond de keukentafel. Of op een bijeenkomst op het bedrijventerrein: misschien kunnen we zo'n energieproject zelf doen, wordt dan enthousiast gezegd', aldus Ilonka Marselis. 'Dat is oké, kom maar met een plan, reageert de gemeente! Maar dat vraagt natuurlijk nogal wat van een clubje vrijwilligers: je moet ze ondersteunen; de tijd geven om te professionaliseren.'

Collega Ilonka de Beer pakt het boek *Free Fair and Alive* van David Bollier en Silke Helfrich erbij. In dat boek wordt beschreven hoe creatieve gemeenschappen zaken zelf kunnen oppakken. *Free Fair and Alive* biedt inzicht in de achterliggende waarden en zienswijze van de coöperatieve beweging. Door dit boek te lezen met de betrokkenen vergroot Energie Samen het begrip daarvoor.

'Als het om de energietransitie gaat, gebeurt er veel'

Een geweldig hulpmiddel, vindt Ilonka de Beer. 'Gemeenschappen moeten *tools* krijgen: hoe gaan ze democratisch met elkaar om? Hoe organiseren ze zich? Hoe gaan ze om met de gemeente? Uiteindelijk is het doel dat gemeenschappen en gemeenten gelijkwaardig denken. Dat de gemeente ziet dat een bewonersinitiatief een gelijke partij kan zijn.'

Soepeler

De betrokken partijen moeten als het ware opgroeiruimte krijgen om op te groeien. Opgroeiruimte gaat over het faciliteren van een verandering in beleid, werkwijzen, zienswijzen en processen bij zowel overheid als initiatief. Deze verandering zorgt ervoor dat bewonersinitiatieven waar nodig de tijd, expertise en ondersteuning krijgen om te professionaliseren. Het zorgt er ook voor dat overheden vertrouwen krijgen in een publiek-civiele route en de samenwerking met initiatieven contractueel vorm kunnen geven.

Als die ruimte er is, kan de samenwerking goed uitpakken, voor zowel bewoners als ambtenaren. 'Ambtenaren willen het zelfs heel graag. Omdat het proces dan veel soepeler verloopt,' weet Ilonka Marselis. Ilonka de Beer: 'Ja, je kunt als gemeente zeggen: we willen die wijk van het gas af, huren een bedrijf in, we organiseren een keer een inspraakavond en dan beginnen we. Maar dan weet je vrijwel zeker dat je op weerstand stuit. Nee, het is beter om van tevoren te zeggen: wie wil er meedenken over het proces? Ze haalt het

Ilonka de Beer (l.) en
Ilonka Marselis hebben
elke week overleg met
DuurzaamDoor

voorbeeld aan van een energiearmoede-project, waarbij een pot geld beschikbaar werd gesteld om woningen te isoleren. 'Normaal reageren de gewone marktpartijen. In dit geval zei de gemeenteambtenaar: dat wil ik niet. Zij nam het initiatief om de bewoners aan te spreken over hoe het geld het best besteed kan worden. Het geld, in dit geval toch vier ton, is toen echt in de buurt besteed. Bijkomend voordeel van deze aanpak is dat bewoners door het directe contact met de gemeente ook voor andere problemen oplossingen kunnen aanreiken.'

Overleg

Energie Samen werkt samen met DuurzaamDoor. 'We hebben elke week overleg met Irma Straathof van

DuurzaamDoor,' zegt Ilonka Marselis. 'Zij is tafelsecretaris van de Participatietafel Energie, waar wij aan deelnemen.' Het gaat aan de Participatietafel over problemen, maar ook over de uitvoering. 'Irma denkt echt mee,' vervolgt ze. 'Wij hebben expertise over coöperaties en voeren projecten uit. DuurzaamDoor verbindt ons met het landelijke netwerk aan stakeholders in de energietransitie. Samen bekijken we hoe we energiegemeenschappen kunnen versterken en knelpunten in het contact met gemeenten kunnen wegnemen. Bovendien beschikt DuurzaamDoor over een gigantisch netwerk. Met de landelijke overheid, maar ook met andere organisaties, zoals het Klimaatverbond.' De meerwaarde van de samenwerking met DuurzaamDoor is dat betrokkenen bij de energietransitie van elkaars projecten op de hoogte zijn, betoogt Ilonka de Beer. Landelijke instanties en overheden horen wat er gebeurt in de coöperaties. Zij kunnen weer kennis uitwisselen waarmee die coöperaties of gemeenschappen zich kunnen versterken en de energietransitie

kunnen versnellen. Voorbeelden genoeg van hoe goed opgroeiruimte kan uitpakken. Maar Ilonka Marselis geeft nu alvast een praktisch voorbeeld: KetelhuisWG in Amsterdam, waar bewoners en ondernemers het initiatief namen om van het gas te gaan. 'Aangezien de plannen vanuit de wijk in lijn waren met de ambities van de gemeente hebben ze samen gekeken hoe ze de samenwerking konden inrichten. Publiek-civiel samenwerken is nieuw voor de gemeente in de energietransitie, dus om vertrouwen op te bouwen werd afgesproken om stapsgewijs financiële afspraken te maken.' Volgend jaar zomer is er een groot event vanuit het project Opgroeiruimte van DuurzaamDoor en Energie Samen. ■

Daarnaast sluit DuurzaamDoor eind 2024 de derde programmaperiode af met een slot-bijeenkomst. Het team wil de rijke oogst aan inzichten delen via een gevarieerd creatief inspirerend programma. Zie ook pp. 30-31.

**'Samen bekijken
we hoe we energie-
gemeenschappen
kunnen versterken'**

Tekst *Ellen Röling*Beeld *SFYN en Next Tech Food Factories*

VOEDSELTRANSITIE

Geef jongeren volwaardige plek aan tafel

Jongeren moeten een belangrijke plek aan tafel krijgen in de voedseltransitie, vinden Maria Geuze, directeur Slow Food Youth Network (SFYN), en Lisanne van Oosterhoud van World Food Forum en Next Tech Food Factories. Beiden maken daarom deel uit van de participatietafel Voedseltransitie van DuurzaamDoor. Ook zijn ze te horen in de podcast *Werken aan Goed Voedsel*. Worden ze gehoord?

Maria Geuze

Aan de participatietafel Voedseltransitie komen vertegenwoordigers van alle relevante partijen samen, waaronder boeren, groene ondernemers, ambtenaren en dan nu ook jonge professionals die actief zijn in het voedselsysteem. Lisanne van Oosterhoud: 'DuurzaamDoor nodigde ons uit. In het begin was ik alert op de groep echt zat te wachten op onze inbreng. Jongeren worden vaak gevraagd als een vorm van *youthwashing*. Ze kunnen zich laten horen,

maar met hun inbreng wordt verder niets gedaan. Hier hebben we een volwaardige plek aan tafel. Ik kan mezelf uitspreken, er wordt echt geluisterd en ik heb wat toe te voegen. We vullen elkaar mooi aan, ieder vanuit een eigen invalshoek.'

Toch wat actiegerichter

'Juist in de leeftijdsverschillen zit hem de kracht,' vult Maria Geuze aan. 'Elke bijeenkomst worden belangrijke thema's uitgelicht. We hadden alleen nog geen duidelijk doel. Als jongeren zijn we toch wat actiegericht. Omdat ik een achtergrond heb als systeemontwerper, mag ik nu helpen met het proces leiden. En ik voel mij echt gedragen door de groep dat ik deze rol mag vervullen.'

Deelname aan de tafel ervaren ze als waardevol. Lisanne: 'Je komt hier niet als "directeur van" of als "ambassadeur", maar als jezelf met een bepaalde achtergrond. Het is een landingsplek waar je elkaar kunt bevragen: waar sta jij? Waar ben je mee bezig? Dat biedt zoveel

inzicht en inspiratie. Ik denk ook meer na over waarom ik doe wat ik doe en hoe dat bijdraagt aan een duurzamer voedselsysteem.'

Maria: 'Ik ga altijd met een bak energie en tientallen ideeën weer naar huis. Ik ken geen plek waar ik zo diepgaand bezig kan zijn met de systeemtransitie. Daardoor zie ik ook SFYN in een breder perspectief en krijg ik inspiratie voor wat de volgende stappen kunnen zijn. Ook voor mezelf.'

Podcast goed ontvangen

Om kennis over goed voedsel breder te delen maakte DuurzaamDoor afgelopen jaar de podcast *Werken aan Goed Voedsel*. Hierin gaven ook Lisanne en Maria hun visie op het voedselsysteem van de toekomst. Lisanne: 'Maria en ik vullen elkaar goed aan. Zij staat met de voeten in de klei en heeft die achtergrond in systeembdenken, ik kijk vaak met wat meer afstand en vanuit internationaal perspectief. Dat vond ik ook de kracht van de hele serie. Goed voedsel wordt vanuit verschillende kanten aangevlogen.' Maria: 'We kregen veel goede reacties, vooral dat voorbeeld over de waarde van kaas sloeg aan.' Wat Maria vertelde? Luister het zelf op: <https://www.duurzaamdoor.nl/nieuws/podcast-goed-voedsel-onze-generatie-staat-echt-te-luisteren>. ■

Lisanne van Oosterhoud

'Juist in de leeftijdsverschillen zit hem de kracht'

Tekst Ellen Röling
Beeld Shutterstock

NATUURINCLUSIEF BOUWEN

Meer energie door kruisbestuiving

Bedrijventerreinen aan de slag met duurzaamheid

Bedrijventerreinen spelen een sleutelrol in een toekomstbestendig Nederland, stelt programmamanager Richard Kleefman van PVB Nederland (Programma Verduurzaming Bedrijventerreinen). Op die terreinen wordt veel energie gebruikt. Door ze te verduurzamen zet je grote klimaatstappen. Nu nog zorgen dat bedrijventerreinen aan de slag gaan. Over het belang daarvan en de samenwerking met DuurzaamDoor, vertelt hij in de nieuwe podcast *Natuurinclusief bouwen* met gastheer Eric Gerritsen van DuurzaamDoor.

Een belangrijke voorwaarde voor het verduurzamen van bedrijventerreinen is collectiviteit,' vertelt Richard Kleefman. 'Maar die collectiviteit is niet vanzelfsprekend. Een bedrijventerrein is meestal niets anders dan een verzameling ondernemers op een terrein. En lang niet overal hebben ze zich verenigd in een ondernemersvereniging of een andere vorm van organisatie. Als we willen dat de verduurzaming van terreinen opgepakt gaat worden, moet je dus zorgen dat ze zich willen verenigen.'

Richard: 'Vanuit PVB helpen we zogenaamde aanjagers die met ondernemers praten over de opgaves die spelen op het terrein en creëren op basis daarvan een vorm van samenwerking. Dat kan in eerste instantie gaan om bijvoorbeeld veiligheid of om wateroverlast, maar ook energietransitie of netcongestie. Daarna kun je die samenwerking ook inzetten voor andere verduurzamingsprojecten.'

Werkvoorbereiders

Een van die projecten is *Werklandschappen van de Toekomst* (zie pp. 14-15), een samenwerkingsverband voor het vergroenen en klimaatadaptief maken van bedrijventerreinen. 'Wij zijn zozegd hun werkvoorbereiders.' Over de potentie van het verduurzamen van bedrijventerreinen is nog veel te weinig bewustzijn, stelt Richard. 'Bedrijventerreinen worden een beetje gezien als het afvoerputje van de gebouwde omgeving: ze zijn grijs en grauw. Maar als je de denkkraft, innovatiekracht en bewegingskracht van ondernemers weet te mobiliseren, dan

kan de hele omgeving daarvan profiteren. Als een bedrijventerrein bijvoorbeeld kiest voor warmte- en koudenetten, dan kunnen ook woningen worden aangesloten. Of je kunt snelladers voor elektrische auto's delen. Er zijn zoveel linkjes te leggen. We doen alsof het gescheiden omgevingen zijn, maar het is een omgeving.'

Successen vieren

In de aanpak van PVB Nederland is veel van het gedachtegoed van DuurzaamDoor terug te vinden. Richard: 'Ik heb bij RVO gewerkt en kwam daar in aanraking met DuurzaamDoor. En Eric Gerritsen en ik spreken elkaar regelmatig. Het is niet verwonderlijk dat ik daar het nodige van heb meegenomen. Van elkaar leren vormt bijvoorbeeld de basis van PVB Nederland. En ook wij vinden het belangrijk om successen te vieren en zichtbaar te maken. En ook wij hanteren de *multistakeholder*-aanpak.' 'Op de Toekomstbestendige Bedrijventerreindag die we jaarlijks organiseren, brengen we bijvoorbeeld tussen de 500 en 700 mensen bij elkaar die allemaal iets te doen hebben met bedrijventerreinen, van netbeheerder tot groenbedrijf. Daar zit zoveel energie op. Nu nog zorgen dat we meer mensen weten te bereiken en te inspireren. Dat is een van de redenen dat ik graag meewerkte aan de podcast van DuurzaamDoor.' ■

'Nu nog zorgen dat we meer mensen weten te bereiken en inspireren'

Tekst **Dave Schut**
Beeld **Hilbert Krane**

WERKLANDSCHAPPEN

Van grijs en troosteloos naar groen en gezond

Werkplek waar je vrolijk van wordt

Geen saaie, grijze gebouwen en parkeerplaatsen, maar een gezonde, groene omgeving waarin werknemers zich fijn voelen. Dat is de ambitie van samenwerkingsverband Werklandschappen van de Toekomst.

‘Ik ben sinds het allereerste begin bij Werklandschappen van de Toekomst betrokken,’ zegt Daphne Teeling, impactmanager bij het Instituut voor natuureducatie en duurzaamheid (IVN) en inmiddels coördinator van Werklandschappen van de Toekomst. ‘De eerste jaren waren we vooral bezig om ministeries en mogelijke partners te overtuigen. Wij willen dat de BV Nederland over 10 jaar niet meer alleen uit grijze, troosteloze bedrijventerreinen bestaat die aan de rand van de stad liggen, met druk verkeer eromheen en waar snel hittestress of wateroverlast ontstaat. Bedrijventerreinen moeten plekken zijn waar je vrolijk van wordt. Waar je graag een ommetje maakt. Plekken die ook nog eens bijdragen aan de klimaat- en biodiversiteitsopgave. Als we de volgende generaties vragen om een bedrijventerrein te omschrijven, dan willen we horen dat ze er graag in de buurt wonen, dat je er mogelijkheden voor ontspanning hebt buiten kantooruren, dat er ijsvogels rondvliegen.’ Het gekke is volgens Daphne dat bedrijven dit zelf ook willen. Al heel lang. ‘En toch

gebeurt het niet. Blijkbaar doet de markt het niet vanzelf. Daarom brengen wij alle partijen bij elkaar om dit gezamenlijk in gang te zetten. Schoolpleinen kunnen als voorbeeld dienen. Zo’n 20 jaar geleden bestond vrijwel elk schoolplein grotendeels uit beton. Dat is totaal veranderd. Schoolpleinen zijn nu veelzijdig, met veel groen. Docenten, leerlingen en ouders vragen daar ook om.’

Wendbaar zijn

IVN heeft een coalitie gevormd van dertig organisaties. Daphne: ‘De vijf O’s zijn allemaal vertegenwoordigd: overheid – niet alleen het rijk, maar ook provincies, gemeenten en waterschappen; ondernemers; onderwijs; onderzoek en omgeving, oftewel maatschappelijke organisaties. We hebben de theorie al geschreven, nu is het tijd voor de praktijk.’ Met dertig partijen theorie schrijven was al lastig. Maar gezamenlijk in actie komen, is nog een stuk ingewikkelder. Daarom werd DuurzaamDoor geraadpleegd. DuurzaamDoor focust zich op nieuwe vormen van samenwerken, vanuit de overtuiging dat die vereist zijn voor de realisatie van een duurzame transitie. Het programma heeft een belangrijk aandeel gehad in het ontstaan van Werklandschappen van de Toekomst en

heeft vooral geholpen bij het proces om een effectieve samenwerking te realiseren. Daphne: ‘Wij willen wendbaar zijn, als coalitie. Zo dicht mogelijk op de uitvoering zitten. Zodat mensen die in de projecten meedraaien, kunnen zeggen wanneer het tijd is om bij te sturen. In het verleden ging dat anders. Dan deed de overheid onderzoek, bond er een strik omheen en de rest was aan de markt. Maar als we het doen zoals we het altijd deden, gaat straks iedereen in zijn eigen hoekje zitten werken en komt er niets van terecht.’

Integraliteit

Met hulp van DuurzaamDoor werd Rebelwise ingeschakeld, omdat Rebelwise vanuit dezelfde principes werkt als DuurzaamDoor. De transitie vergt dat het proces en dus ook de samenwerking op een andere manier moet worden georganiseerd dan voorheen. En met de blik op een integrale oplossing, want dat is uiteindelijk de meest duurzame oplossing. ‘Wij helpen organisaties effectief samen te werken,’ zegt Erik Soonieus. Hij is medeoprichter van Rebelwise. Toen Rebelwise met IVN in contact kwam, zag Erik meteen een match. ‘IVN is behoorlijk gelijkwaardig georganiseerd. Wat niet betekent dat iedereen het met elkaar eens hoeft te zijn. Maar wel dat er voor iedereen de mogelijkheid is om zijn stem te laten horen. Vanuit dat vertrekpunt is Werklandschappen van de Toekomst met name opgezet.’ Wat volgens Erik de uitdaging is, is dat ook in zo’n coalitie iedere partij geneigd

‘De wijsheid van de groep wil je benutten’

Erik Soonieus en Daphne Teeling

is 'vanuit zijn eigen koker' te denken. 'Iemand kijkt bijvoorbeeld alleen naar de opslag van water, of naar energie, maar doet dat niet integraal. Als je dat wilt veranderen, moet je vanuit duidelijke domeinen werken, waarin deze integraliteit gewaarborgd is. En waarbij je de beslissing zo veel mogelijk overlaat aan de mensen die er het meest bij betrokken zijn. Je wilt de wijsheid van de groep benutten.'

Accountability

Daar is een duidelijke structuur voor nodig, zegt Erik. 'Wij organiseren dat in cirkels: zo goed mogelijk afgebakende gebieden, met een duidelijke omschrijving wie waarvoor verantwoordelijk is. En met een minstens even duidelijke doelstelling. Zodat je bij elk onderwerp weet bij wie je terecht kunt. Daarbij is het eveneens van belang om al van tevoren te benoemen wat precies de verantwoordelijkheden zijn, de mandaten, de kaders.' Aan die structuur ligt een aantal principes ten grondslag. 'Een daarvan is wat we

noemen *accountability*. Dat houdt in dat je voor elk probleem een eigenaar moet kunnen vinden. Dus ook al ben je zelf geen eigenaar, je laat een onderwerp pas los als je daarvoor iemand anders hebt gevonden die dat wel kan zijn. Een ander punt is de manier van samenwerken. Zo voorkomen we dat we besluiten nemen die schadelijk zijn voor ons gezamenlijke doel. We stoppen onze tijd en energie in het verbeteren van het voorstel, in plaats van in weer drie andere ideeën. Elk besluit zorgt ervoor dat we kunnen ontdekken of onze keuzes aansluiten bij onze doelen.'

Eigen wijsheid

Daphne is enthousiast. 'Deze manier van organiseren spreekt mij ontzettend aan. Vooral omdat we daarmee optimaal de wijsheid van het systeem benutten.' 'Vanzelfsprekend gaat dit niet altijd vlekkeloos,' zegt Erik. 'Lang niet iedereen is het gewend om op deze manier te werken. Mensen zijn soms bang dat er te weinig actie wordt ondernomen. Maar

volgens mij laat Werklandschappen van de Toekomst nu al zien dat het werkt. En als je een complexe vraag door slechts enkele mensen laat beantwoorden, kom je er al snel achter dat je niet alle wijsheid hebt die je nodig hebt om het vraagstuk op te lossen. Dan moet je herstelwerk verrichten. Die energie kun je beter in de voorbereiding stoppen.'

Daphne: 'Als mensen precies weten wat de bedoeling is, kunnen ze vanuit hun eigen wijsheid bepalen wat de volgende stap is. We zijn niet allemaal hetzelfde; het is geen democratisch proces of besluit per consensus maar ieders stem weegt wel even zwaar. Voor mij is dat de centrale gedachte achter Werklandschappen van de Toekomst.' ■

'Werklandschappen van de Toekomst laat zien dat het werkt'

Tekst **Dave Schut**
Beeld **Duy Vu Dinh**

ONDERWIJS

Giuseppe van der Helm: 'Heeft het zin om leerlingen vol te stoppen met feitenkennis?'

Blik op de toekomst

Duurzaam onderwijs vraagt leren voor morgen

Haast iedere organisatie die pleit voor duurzame ontwikkeling in het onderwijs heeft zich aangesloten bij Leren voor Morgen. Directeur Giuseppe van der Helm legt uit wat deze coöperatie zo krachtig maakt.

‘In totaal zijn we met zo’n 150 organisaties,’ zegt Giuseppe van der Helm, algemeen directeur bij Leren voor Morgen. ‘Zoals het Groene Brein, een groot netwerk van hoogleraren en lectoren in het hoger onderwijs. Of Duurzaam MBO, een groep van 1.700 docenten die zich inzetten voor duurzaamheid in het mbo.’ De meeste organisaties houden zich al langer bezig met duurzaamheid. Giuseppe: ‘Maar voorheen kregen ze af en toe geld voor een project en vervolgens ging men over tot de orde van de dag. Dat schiet niet op, was de conclusie. Als we iets willen doen, moeten we samenwerken.’

SDG's

Zo ontstond Coöperatie Leren voor Morgen. Giuseppe: ‘Ons doel is om duurzaamheid in het DNA van het onderwijs te verankeren. Dit doen we aan de hand van een integrale benadering: The Whole

School Approach. Als raamwerk hanteren we de Sustainable Development Goals (SDG's). Daarbij gaat het niet alleen om klimaat, maar ook over de sociale kant: zorg, armoede, bestaanszekerheid.’

Toekomst

Een tweede focus ligt op de kwaliteit van het onderwijs. Giuseppe: ‘Heeft het zin om leerlingen vol te stoppen met feitenkennis? Misschien moeten we minder toetsen en ons meer richten op persoonsvorming en socialisatie. Leerlingen zoeken begeleiding om te ontdekken wie ze zijn en wat ze belangrijk vinden.’

Ten derde richt Leren voor Morgen zich op de toekomst. ‘Helaas gaat het in het onderwijs nog te vaak over de problemen van vandaag: te weinig ventilatie in gebouwen, personeelstekorten, enzovoorts. Allemaal belangrijk, maar we moeten kinderen klaarmaken voor de wereld van morgen, omdat die er dramatisch anders uit zal zien. Kijk alleen al

naar klimaatverandering, overstromingen, bosbranden, voedseltekorten. En dat heeft ook weer sociale gevolgen, zoals toenemende ongelijkheid, geopolitieke spanningen en migratieproblematiek. De wereld verandert exponentieel.’

Trouw Duurzame 100

Giuseppe is trots op de SustainaBul, een jaarlijkse ranglijst van duurzaamheid in het onderwijs. ‘Tien jaar geleden hebben studenten uit het hoger onderwijs – Studenten voor Morgen – bedacht hoe je kunt meten hoe duurzaam onderwijsinstellingen zijn. Wij hebben dat vertaald naar het mbo en voortgezet onderwijs. De scholen beoordelen elkaar.’ Hij lacht: ‘Uiteindelijk leidt dit tot schaamteloos kopiëren van elkaars ideeën en dat is precies de bedoeling.’

Zonder DuurzaamDoor was Leren voor Morgen er niet geweest, zegt hij. ‘DuurzaamDoor werkt met verschillende thema's die ze tafels noemen. Wij zijn de tafel onderwijs. Wat begon als een klein project is nu, mede door DuurzaamDoor, deze grote coöperatie geworden.’

Onlangs belandde Leren voor Morgen op nummer 34 van de *Trouw Duurzame 100*. ‘Dat is toch een soort erkenning, een bewijs van relevantie. En het helpt om een systeemverandering in gang te zetten. Want daar doen we het voor.’ ■

‘We moeten kinderen klaarmaken voor de wereld van morgen’

Tekst **Dave Schut**
Beeld **Marlise Achterbergh**

ONDERWIJS

Marlise Achterbergh roept andere scholen op om mee te doen aan SustainaBul

SustainaBul

Welke school is de meest duurzame?

Duurzaamheidscoördinator Marlise Achterbergh van Esprit Scholen weet uit eigen ervaring wat Leren voor Morgen betekent in de praktijk. 'We steken ontzettend veel van elkaar op.'

Voorheen was Marlise Achterbergh, docent bij Esprit Scholen, een groep van vijftien basis- en middelbare scholen in

Amsterdam. 'Ook in die tijd was ik al met duurzaamheid bezig, maar vooral in mijn eigen leven. Toen mijn zoontje geboren werd - ja, het is een beetje cliché - dacht ik: ik wil meer doen.' Ze sloot zich aan bij Teachers for Climate en solliciteerde uiteindelijk naar de functie van duurzaamheidscoördinator bij Esprit. 'Er waren ook sollicitanten met een technische achtergrond. Maar ze kozen voor mij, juist omdat ik uit het onderwijs kom. Ik voel een innerlijke drive. Duurzaamheid moet verankerd worden in het onderwijs, zodat we leerlingen opleiden tot planetaire burgers die begrijpen dat ze onderdeel zijn van een groter geheel.'

Docentennetwerk

Inmiddels heeft Marlise binnen Esprit een Duurzaam Docentennetwerk opgezet, waar zo'n 43 docenten toe behoren. 'We komen vier keer per jaar samen om ideeën uit te

wisselen.' Zowel Teachers for Climate, een netwerk van duurzame pioniers in het onderwijs, als Esprit Scholen is betrokken bij Leren voor Morgen. 'Met Esprit doen we mee aan de SustainaBul, een duurzaamheidswedstrijd van Leren voor Morgen onder scholen. Iedereen vult een vragenlijst in en op basis daarvan ding je mee naar de titel van meest duurzame school of scholengroep.'

Whole School Approach

Marlise heeft als duurzaamheidscoördinator in relatief korte tijd al veel voor elkaar gekregen. 'Wij hebben er bij Esprit voor gekozen om zowel de ecologische als de sociale kant van duurzaamheid te benadrukken. We maken gebruik van de Whole School Approach. Dat is een raamwerk dat scholen ondersteunt om duurzaamheid structureel te verankeren. Je kunt het zien

als een soort bloem, met in het hart van de bloem onze visie en daaromheen vijf verschillende bladeren: curriculum, pedagogiek en didactiek aan de ene zijde, en gebouw en bedrijfsvoering, professionele ontwikkeling en omgeving aan de andere zijde. De bladeren overlappen elkaar, vanwege de integrale aanpak. Het gaat nooit alleen over gebouwen of het curriculum, maar altijd over de samenhang tussen al die gebieden. Zo hebben we doelen en een tijdlijn kunnen opstellen.'

Nuttig en leuk

Vervolgens kan via de SustainaBul concreet worden gemaakt hoe ver de organisatie al is, en nog belangrijker, zegt Marlise: de resultaten kunnen met andere deelnemers worden besproken. 'Daarbij geeft Leren voor Morgen ons feedback. Er ontstaat vanzelf discussie tussen de verschillende scholen.' 'Zo was er bijvoorbeeld een scholengroep die wat verder was dan wij op het gebied van bedrijfsvoering, daar hebben wij veel van geleerd. En gisteren zei een andere duurzaamheidscoördinator nog dat hij juist veel van Esprit heeft opgestoken. Dit helpt ons allemaal om ons beleid aan te scherpen. We hebben ook een appgroepje samen.'

Marlise roept andere scholen op om mee te doen. 'Het is niet alleen nuttig, het is ook nog eens leuk. We streven allemaal dezelfde doelen na.' ■

Tekst **Ellen Röling**Beeld **Nico Boink**

STADSLANDBOUW

Organische gebiedsontwikkeling
in Almere Oosterwold

Meerwaarde van lokaal voedsel

Stadslandbouw en voedselgemeenschappen hebben vele voordelen. Steeds meer gemeenten ervaren wat lokale voedselproductie oplevert. En dat is ook nog eens wetenschappelijk onderbouwd. Stadslandbouw Nederland heeft samen met DuurzaamDoor kennis en ervaring uit binnen- en buitenland op een rij gezet in de factsheet Stadslandbouw.

De belangstelling voor stadslandbouw groeit exponentieel. Landbouwkundige Jan-Eelco Jansma, onderzoeker bij Wageningen University and Research, zet zich al meer dan 20 jaar in om stadslandbouw lokaal, landelijk en Europees op de kaart te zetten. Hij vertelt dat in 2010 nog maar een handjevol Nederlandse steden met stadslandbouw bezig was. Om dat te stimuleren en onderlinge kennisuitwisseling te bevorderen, zette Jan-Eelco het Stedennetwerk Stadslandbouw op. Samen met DuurzaamDoor ontwikkelde het netwerk zich tot het huidige kennisplatform Stadslandbouw Nederland, waarin ook ruimte is voor onderzoek en onderwijs. En waarin inmiddels partijen uit de hele lokale voedselketen betrokken zijn. Jan-Eelco legt uit: 'De factsheet condenseert de wetenschappelijke kennis die we vanaf

2010 verzameld hebben. Lokale voedselproductie draagt bij aan een gezonde en leefbare stedelijke omgeving. Het biedt meerwaarde voor gezondheid en welzijn, voor sociale cohesie, de leefbaarheid, voor klimaatadaptatie, milieu en voor de lokale economie. Het helpt om mensen weer in verbinding te brengen met hun eten, met de producenten, met de aarde waar het uit groeit en met elkaar. En speelt daarmee een rol in de voedseltransitie. De factsheet laat zien dat stadslandbouw een rol en functie heeft in de gemeente. In Nederland vonden we lange tijd dat boeren in het buitengebied horen, daar zitten de professionals. Dat beeld kantelt. Steden als Almere, Amsterdam en Ede hebben zelfs al een lokale voedselstrategie en vinden dat lokale voedselproductie een onlosmakelijk onderdeel is van de stad.'

Wetenschappelijk bewijs

Ook al wordt stadslandbouw steeds gewoner, we zijn er nog lang niet, stelt Jan-Eelco. Veel gemeenten hebben lokaal voedsel nog niet op de agenda staan. 'Met de factsheet hebben we een visitekaartje

in handen waarmee we het belang van stadslandbouw kunnen onderbouwen. De informatie prikkelt, zet tot nadenken aan en kan initiatiefnemers helpen om projecten van de grond te krijgen. Wie een braakliggend landje of plantsoen in of aan de rand van de stad wil gebruiken voor voedselproductie vindt in de factsheet argumenten om beleidsmakers te overtuigen. Ook is het goed om te weten welke collega-steden hier al ervaring mee hebben.'

Stadslandbouw over de grens

In de factsheet is ook kennis verwerkt uit het buitenland. Stadslandbouw Nederland maakt deel uit van een Europees stadslandbouwnetwerk (www.efua.eu). Daarnaast is er vooral met Vlaanderen een zeer intensieve samenwerking. 'Vlaamse steden als Gent en Oostende lopen ver voorop en daar kunnen we veel van leren. De Boerenbond, de Vlaamse LTO, heeft zelfs iemand in dienst die stadslandbouw behartigt.' In de Europese Unie is stadslandbouw helaas nog niet geland, voegt Jan-Eelco toe. 'We willen dat stadslandbouw ook een plek krijgt in het Europese landbouwbeleid, voor onderzoek, stimulering en kennisuitwisseling. Want stadslandbouw houdt niet op bij stadsgrenzen.' ■

**'Stadslandbouw
draagt bij aan een
leefbare stedelijke
omgeving'**

Meer informatie? Ga naar factsheet Stadslandbouw: <https://stadslandbouwnederland.nl/feiten/>.

Jean Eigeman

De waarde van vele kleine druppels

Kunnen we met stadslandbouw het verschil maken in de voedseltransitie? Als we kijken naar het schaalverschil tussen stadslandbouwprojecten en het totale landbouwsysteem, dan lijkt dat een druppel op een gloeiende plaat. Maar als je in de wereld van stadslandbouw duikt, zoals ik toen we het Kennisplatform Stadslandbouw Nederland opzetten, ontdek je de potentie. De stadslandbouw is een beweging van onderop die bestaat uit heel veel mensen die met elkaar aan de slag zijn, vanuit de goede intentie om het leven beter te maken met elkaar. Van mensen die waarde hechten aan goed voedsel van dichtbij, en die met hun project ook bijdragen aan een socialere, veiligere en groenere leefomgeving. Niets nieuws, relativeerde de voorzitter van de landelijke vereniging van volkstuinders toen ik hem erover vertelde: wij doen al 100 jaar aan stadslandbouw. En dat is natuurlijk waar. Maar vanuit het kennisplatform willen we die beweging van onderop versterken. Dat doen we door samen te leren en te experimenteren, door uitwisseling met stadslandbouwprojecten in het buitenland, en door stadslandbouw te professionaliseren met kennis van de boer. Zo willen we onderzoeken wat die beweging ons brengt.

Duidelijk is dat stadslandbouw de verbinding tussen stad en boer weet te leggen. En daar is behoefte aan. In ons eerste experiment met de Zwolse Stadslanderijen ging het om het versterken van de relatie tussen boeren rond de stad en de mensen in de stad, om samen gezonder, ecologisch voedsel te maken. Want er zijn veel boeren die het anders willen: minder gif, een andere verhouding tussen dieren en plantaardig. Rondom steden zien we daardoor nieuwe partnerschappen ontstaan, waarbij boeren ontdekken dat stadslandbouwers niet altijd groene gekken zijn, maar soms ook gewoon heel veel weten van duurzaam verbouwen. En andersom komt er waardering voor de proceskennis van de boer. Voor een landelijke aanpak Voedsel van Dichtbij heb je die kennis en kennissen nodig. Door gebruik te maken van elkaars expertise kun je vernieuwen en verbeteren. Toen ik nog wethouder van Culemborg was, heb ik boeren laten meewerken aan een bestemmingsplan voor ruimtelijk gebied. Dat leverde een ander bermbeheer op, we gingen slootkanten anders gebruiken en op de uiterwaarden kreeg de natuur een grotere rol. Dat resultaat bereik je niet vanachter de tekentafel. Dus wat gaat het opleveren als mensen de ruimte krijgen om hun expertise in te zetten op nieuwe plekken?

De stadslandbouwbeweging groeit van onderop. Covid heeft wat dat betreft een zeer positieve rol gespeeld: meer mensen hechten belang aan goede voeding en een groene leefomgeving. Dat maatschappelijke belang moet ook financiële waardering krijgen. Dan ontstaat ruimte om professionals te betalen die de projecten versterken en de waarde vergroten. En al die druppels bij elkaar kunnen nog wel eens grote impact hebben.

Jean Eigeman is voorzitter van Kennisplatform Stadslandbouw Nederland, waarin DuurzaamDoor partner is.

Tekst Jeroen Dirks
Beeld Kees de Winter

CIRCULAIRE ECONOMIE

Nelly Swijnenburg:
Soms loop je met
initiatieven tegen de
wetgeving op'

Nelly Swijnenburg helpt toffe ideeën over circulariteit op weg:

'Ik neem het speelveld niet over, ik bied ruimte'

De praktische wijze waarop programmamanager circulariteit Nelly Swijnenburg van de gemeente Amersfoort en haar team omgaan met 'toffe ideeën' van ondernemers kan elke ambtenaar inspireren, ook om de transitie te versnellen.

Nelly Swijnenburg zegt het meermalen. Ze heeft geluk met de gemeente waar ze werkt. Amersfoort heeft al jaren een Toekomstfonds voor Duurzame Ontwikkelingen. Er is een potje met subsidiegeld om ondernemers bij te staan die grondstoffen hergebruiken. Ook al omdat het college bij zijn aantreden heeft beloofd 'te leven binnen de grenzen van de aarde'. 'Het is dus niet zo dat je wijkbewoners bijstaat die een duidelijk doel hebben: bijvoorbeeld van het gas af,' zegt Nelly. 'Wat dat betreft lopen wij achter op de energietransitie. Wij bieden vooral een middel - circulariteit - om bij te dragen aan de grote maatschappelijke opgaven: CO₂-reductie, leveringszekerheid van grondstoffen, milieu-impact en het verlies aan biodiversiteit. Er zijn best veel mensen, ondernemers, met toffe ideeën op dat gebied. Vaak vinden ze het lastig om daar werk van te maken. Dan kunnen wij een beetje helpen.' Nelly somt voorbeelden op. 'De bouwer die met piepschuim wil bouwen omdat dat sneller en energiezuinig te produceren is. De ondernemer die badkameraccessoires ontwerpt van staal uit oude auto's dat anders naar de hoogovens gaat. Allemaal 'mensen met een passie, met een droom', vindt ze. 'Hoe mooi is het om zo'n

idee samen een stapje verder te brengen? Soms hebben ze een coach nodig. Soms hebben ze gewoon concreet een fysieke plek nodig: dan ga je meer richting broedplaats. Zo was hier de Keistadloods, een schuur van de gemeente. Drie jaar lang konden daar circulaire initiatieven terecht.'

Samen schakelen

'Het kan ook zijn dat ze met initiatieven tegen wetgeving oplopen,' zegt Nelly. 'Dan zie ik een rol voor de gemeente en schakelen we samen, bijvoorbeeld door het te agenderen.'

Nelly was erbij toen ambtenaren van verschillende overheden in juli daarover spraken tijdens een sessie van de Participatietafel Circulaire Economie, in samenwerking met 100 Months to Change. Tijdens die sessie hebben de deelnemers vrijuit kunnen spreken over de obstakels ze tegenkwamen. Door versnippering van budgetten en agenda's krijgt het transitieproces niet de menskracht die het nodig heeft. Ambtenaren staan er vaak alleen voor, moeten hard werken en raken gefrustreerd omdat hun collega's de andere manier van werken niet (h)erkennen. Vaak blijft het bij losse, versnipperde acties die nauwelijks bijdragen aan de doelen. Ook is soms onduidelijk waar het eigenaarschap ligt. Deze obstakels kunnen ambtenaren omzeilen door actie te ondernemen

gebaseerd op een voorstelbare visie die versnelling en doorzettingsvermogen vereist, met een constante focus. Een voorstelbare visie maakt voor mensen inzichtelijk hoe de toekomst eruit kan zien en welke veranderingen dit met zich meebrengt in hun handelen. Een ander belangrijk inzicht is dat er ruimte nodig is om nieuwe werkmethoden te implementeren. In de praktijk zie je dit bijvoorbeeld terug in de oprichting van circulaire ambachtscentra door heel Nederland, die als knooppunten dienen voor ingezamelde materialen om deze te verkopen of te hergebruiken. Vaak bestaan er binnen een gemeente verschillende van dergelijke initiatieven. De uitdaging voor een ambtenaar is hoe deze met elkaar te verbinden. Te veel discussie kan het proces compliceren. Door actief samen te werken met de mensen van deze initiatieven, geïnspireerd door die voorstelbare visie, kan dit veel positieve energie opleveren.

Serius

Wat Nelly merkte was dat collega's geïnspireerd raakten door de praktische wijze waarop Amersfoort werkt. Andersom raakte ook Nelly (verder) geïnspireerd. Een groot voordeel is dat Nelly en haar team ook andere collega's adviseren of raadplegen. Of het nou bij gebiedsontwikkeling, economie, circulair aanbesteden of opdrachtgeverschap is. Zo neemt Amersfoort circulaire initiatieven gemeentebreed serieus. Nelly besluit: 'Ik neem het speelveld van een ondernemer niet over, maar geef hem ruimte om iets op te bouwen.' ■

Meer informatie: www.duurzaamdoor.nl/transitie

'Hoe mooi is het om een idee samen een stapje verder te brengen?'

Boudewijn Tooren

Gezocht: moedige bestuurders en ambtenaren

De weg naar een natuurinclusieve samenleving vraagt om moedige bestuurders en ambtenaren. Niet een, niet tien, maar een beweging van donkergroene koplopers. Een collectief dat de moed heeft om buiten bestaande kaders te treden en precedents te creëren voor initiatieven die het herstel van de relatie tussen mens en natuur mogelijk maken.

In de ruimtelijke ordening zie ik al mooie voorbeelden, waarbij gemeenten tijdelijke vergunning geven voor *tiny houses* op landbouwgrond. Soms is dat voor 10 jaar, maar ik zie ook een enkele gemeente die een langere termijn durft te hanteren. Dat laatste getuigt voor mij van moed. Dat je vooruit durft te kijken en ruimte biedt om te ontwikkelen en te leren.

Maar op veel andere plekken lopen initiatieven nog tegen het systeem aan. Aan de huidige wet- en regelgeving hoeft het niet te liggen, vertellen juristen mij. Die bieden ruimte genoeg om vernieuwing te faciliteren. Maar klaarblijkelijk weten we met z'n allen die ruimte voor vernieuwing niet te vinden en zitten we vast in onze eigen spelregels.

Ik ben mede-initiatiefnemer van de eerste Herenboerderij in Boxtel in 2016. Met 200 huishoudens produceren we, samen met een boer, op een duurzame manier ons eigen graan, groente en fruit en houden we ons eigen vee. Maar de regelgeving is gericht op professionele en gespecialiseerde boerenbedrijven. Om het initiatief toch een kans te geven kregen we een Green Deal. En hoewel het fantastisch was om samen met landelijke, provinciale en lokale overheid te kijken hoe we het concept konden laten werken in het huidige systeem, zijn we in vijf jaar nauwelijks vooruitgekomen. In dit tempo duurt het nog 50 jaar voordat een Herenboerderij legaal is.

Wat ik zeg, is dat het systeem erop is ingericht om geen precedents te creëren. Buiten de lijntjes kleuren is lastig. Voor elke beslissing zijn bij wijze van spreken tien vinkjes nodig. Iets nieuws is alleen mogelijk als iemand de moed heeft om ervoor te gaan staan.

In veel gemeenten hoor ik nog altijd: dat kan niet, dat mag niet en zo doen we dat hier niet. Maar ik spreek ook steeds meer – vaak jonge – wethouders of ambtenaren die zeggen: ik ga kijken hoe het wel kan. Die mensen hebben we keihard nodig. Daarom is het belangrijk dat ze elkaar leren kennen en elkaar inspireren, zodat er een krachtig collectief ontstaat die de weg kan vrijmaken voor de natuurinclusieve samenleving.

Boudewijn Tooren is een van de grondleggers van Herenboeren en initiatiefnemer van Creabitat, een nieuw community-concept dat wonen en voedsel verbindt. Sinds eind 2022 is hij verbonden aan de nationale Agenda Natuurinclusief 2.0 en verantwoordelijk voor het versterken van de beweging naar een natuurinclusieve samenleving in Nederland. Samen met Duurzaam-Door start hij volgend jaar een dialoog met moedige bestuurders en ambtenaren. Met als doel te onderzoeken wat moed van hen vraagt, hen te verbinden en moed te bekrachtigen om die verandering mogelijk te maken.

Transitieprofessional av op expeditie

‘In mijn werk speelt altijd het verlangen voor morgen’

Piet Sinke: ‘Ik kies er
bewust voor om vol in
de wind te staan’

Het realiseren van de duurzame transitie. Dat is waar adviseur omgeving Piet Sinke van Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) aan werkt in de regio Zuid-West. Dat doet hij met nieuwsgierigheid en gretigheid. Dit jaar neemt Piet deel aan de *Community of Practice Regionale Transitie* (CoP RT) van DuurzaamDoor. ‘Het is een soort van basiskamp. Voldoende veiligheid om op te laden en zorgen te delen.’

De kern van die visie: ga op zoek naar gezamenlijke belangen en betrek de omgeving zo vroeg mogelijk. Maar Piet Sinke is niet het type om daar vervolgens urenlang over te vergaderen, liet hij bijvoorbeeld zien in de ontwikkeling van het windpark in Zeewolde. ‘Soms moet je gewoon de rol van omgevingsmanager naar je toe trekken; het gewoon gaan doen dus.’

‘Een pilot heeft pas
waarde als hij in
nieuw beleid wordt
omgezet’

Piet vindt het belangrijk om echt verbinding te maken met de leefwereld. Hij is gefascineerd door de invloed van het landschap op de wijze hoe mensen leven, en andersom: welke menselijke keuzes van invloed zijn op het landschap? Hij is zelf 55 jaar geleden geboren in de Zeeuwse duinen. Hij woont nu alweer geruime tijd in Vlaardingen. 'Elk gebied heeft een eigen unieke ontstaansgeschiedenis. Dat kent z'n oorsprong in vele factoren, zoals de wijze van bewoning, waterkwaliteit, bodem, veehouderij, mobiliteit en regionale economie.'

Acceptatie

Misschien is transitieprofessional nog wel de meest treffende term voor Piets rol. Stakeholdermanagement is zijn grote kracht. Hij weet z'n wegen te bewandelen in een enorm netwerk onder overheden en maatschappelijke organisaties. 'Ik wil oprecht weten wat iemand drijft, daar blijf ik nieuwsgierig naar.' Met goed gevoel voor timing onderhoudt hij allerlei contacten. Hij heeft continu alle spelers in beeld. Waar komen deze kwaliteiten vandaan? 'Zo'n 20 jaar geleden ben ik in een burn-out geraakt. Een halfjaar lang zat ik fysiek en mentaal helemaal aan de grond. Bijzonder om nu te kunnen zeggen dat het me ook veel heeft gebracht. Want ik ontdekte mijn missie: het onmogelijke bereiken door creatief te zijn in het echt verbinden van belangen. Het was altijd al mijn kracht om door weerstand heen te breken in ogenschijnlijk vastgelopen projecten. Waar iets niet meer binnen bestaande kaders kan, ontstaat de ruimte om iets te veranderen. Ik heb alleen moeten leren om dat op een gezonde manier te doen. Acceptatie bleek het sleutelwoord, en dat betekende voor mij: loslaten. Je houdt je idealen vast maar maakt er niet je doel van. Dan heb je in

die relatie niets meer te verliezen. Je kijkt per dag wat er kan en viert wat wel lukt. Met humor en lichtheid. Dat heeft mij het plezier in verbinden teruggegeven.'

Bondgenoten

Piet laat het niet alleen maar bij het vertellen van mooie verhalen. 'Dat verliest uiteindelijk zeggingskracht. Ik kies er bewust voor om ook vol in de wind te staan. Zodat je vanuit de praktijk scherp voor ogen houdt waar het allemaal om draait. We zoeken naar doorbraken in de regionale energietransitie. Alle betrokkenen hebben een stukje van de oplossing in handen. Dat is pionieren.' Hij benadrukt dat het belangrijk is dat het niet alleen bij pionieren blijft maar dat het ook echt concreet wordt. Hij spreekt hierover regelmatig met onderzoekers van de Erasmus Universiteit Rotterdam. 'Pilots, proeftuinen en *living labs* zijn prachtig, zolang ze ook daadwerkelijk effect hebben op de leefwereld van mensen. Een geslaagde pilot is geen doel op zich. Die heeft pas waarde als hij effectief in nieuw beleid wordt omgezet. Waarbij we best weleens buiten de lijntjes moeten kunnen kleuren.' Piet vindt dat er ook goed naar de uitvoerbaarheid van dat beleid moet worden gekeken. 'Want als regionale en lokale overheden het niet kunnen meemaken, dan gaat het niet gebeuren.'

Bergbeklimmer

Dit jaar neemt Piet deel aan de *Community of Practice Regionale Transitie* (CoP RT) van

**'De CoP RT voelt
als een basiskamp;
veilig om op te
laden'**

DuurzaamDoor. 'In de CoP RT werken we vanuit het concept van *system convening*,' vertelt hij. 'Dit is eigenlijk een nieuw vakgebied. Je brengt een versnelling van het transitieproces op gang, zonder het zo te noemen. Juist niet door het groter te maken, maar klein en behapbaar. Je stimuleert betrokkenen om hun wensen positief te formuleren: wat wil je wel? Deze aanpak van *system convening* helpt transitieprofessionals om meer structuur in hun werk aan te brengen. En ze ontdekken soms ook nieuwe wegen om door te breken.'

'Het CoP RT is voor verkenners en pioniers van levensbelang. Ben je niet voorbereid op je missie, dan verdwaal je of vries je 's nachts ergens dood. De CoP RT voelt voor mij als een soort basiskamp; het is veilig om op te laden en zorgen te delen. Alle deelnemers brengen hun eigen bagage mee, oftewel casuïstiek.'

In de CoP RT vindt Piet bondgenoten. 'De deelnemers hebben allemaal zo hun eigen talenten. We zijn allemaal intrinsiek gemotiveerd om dingen te veranderen, dat bindt ons. Het is mijn overtuiging dat je verantwoordelijkheid moet terugleggen in de regio, daar ontstaan de gemeenschappen. Ik stimuleer de stakeholders zich uit te spreken. Als er spanning op tafel komt, begint het spel. Daarin zoek ik de scherpte. Dan gaat er iets stromen in het regionale netwerk waar de opgave moet landen en doe ik een stap achteruit. We bespreken dit in de CoP RT. Dat doen we op zo'n manier dat andere transitieprofessionals er ook van kunnen leren. Ook dat hoort bij het vak van een *system convener*: ruimte zoeken en vinden om kwesties ter discussie te stellen. Dit concept kan helpen bij ieders worsteling in het werken aan een transitie.' Hij besluit met de mooie woorden: 'In mijn werk van vandaag speelt altijd mijn verlangen voor morgen.' ■

Met warmte en aandacht de toekomst verbeelden

Stip op de horizon is om de hoek

System conveners zijn brugbouwers. Ze zien altijd een opening om te bouwen aan een toekomstdroom. Livina Tummers pakte deze rol eigenlijk altijd al vanuit Staatsbosbeheer. De erkenning van dit vakgebied bij de *Community of Practice Regionale Transitie* (CoP RT) van DuurzaamDoor doet deze Utrechtse goed. 'Bij de CoP RT herken je in elkaar wat je doet: *system conveners* zijn nieuwsgierig naar andere systemen, zonder los te raken van hun eigen thuisbasis. Een heerlijke ontdekking dat meer gedreven professionals hiermee bezig zijn. Ik voel me verbonden met die CoP-collega's.'

Livina Tummers werkt als adviseur gebiedsontwikkeling bij Staatsbosbeheer. Ze is in haar vrije tijd te vinden in de volkstuin waar ze eetbare bloemen en klein fruit teelt, zoals bessen en frambozen. Ze droogt de blaadjes van die planten om losse thee van te maken. 'Ik zie de tuin als een experimenteerruimte, die je anders laat kijken naar mens en natuur,' vertelt ze. De CoP RT is voor haar ook zo'n plek om haar blik te verbreden.

Voorbij je eigen gewoontes

Livina: 'De meerwaarde van de CoP-bijeenkomsten is dat we het heel praktisch maken. Iedereen heeft een regionaal project. Het mijne ligt in de

Voor Livina Tummers is de CoP een plek om haar blik te verbreden

Oostflank van Purmerend. 'Samen met de gemeente en projectontwikkelaar BPD werken we daar aan een gezamenlijke maatschappelijke opgave: meer betaalbare, duurzame woningen in combinatie met een groene, gezonde omgeving

en een aantrekkelijke buitenruimte met meer natuur en een groter Purmerbos. Hoe breng je nou al die waarden samen?' 'Juist dat is precies waar *system convening* over gaat. Want samen lukt het om twee ogenschijnlijk strijdige doelen te bereiken: meer groen en meer woningen. Soms moet je daarvoor je eigen taal en gewoontes voorbij, en dat kan ongemakkelijk zijn. In de CoP RT delen we ervaringen.'

Aannames checken

Livina geeft een voorbeeld. 'In de Purmerendse Oostflank raken bos en woonwijk elkaar letterlijk. In de plannen werden meer woningen in het bos getekend, terwijl wij dat helemaal niet nodig hebben. Je kunt in dit geval vluchtig de aannames doen dat de projectontwikkelaar landhonger heeft. Maar dankzij de blik van *system convener* kon ik zien dat de ontwikkelaar ons een plezier hoopte te doen. Hij dacht aan de potentiële inkomsten voor Staatsbosbeheer. Je leert te kijken door een ander *frame*. Zo kregen we een misbegrepen belang snel van tafel.' Bij Staatsbosbeheer trekken projectmanager en *system convener* gezamenlijk op. Wat brengt zo'n *system convener* dan precies in? 'Dat is iemand die een toekomstdroom kan verbeelden en daarover in gesprek blijft met mensen. Het heeft ook te maken met ergens zorg voor hebben. *Convening* drukt iets van warmte en aandacht uit, om het voor alle partijen draaglijk te maken om in die transitie te stappen. De stip op de horizon is om de hoek. Omdat je er geen volledig zicht op hebt, vraagt het vertrouwen om daar naartoe te bewegen.' ■

'Hoe breng je alle waarden samen?'

Tekst **Ellen Röling**
Beeld **Inge Rupert Fotografie**

RTW

Heleen Lansink

Luisteren en nieuwsgierig zijn
**Beweging creëren in een
veilige tussenruimte**

De landbouwdoelen voor de provincie Overijssel zijn helder. Maar het pad ernaartoe nog lang niet. Het landbouwoverleg zit 'muur- en muurvast', volgens boerin Heleen Lansink. Om iets van een opening te creëren nodigde ze twintig betrokken partijen uit voor de Lerende Omgeving Overijssel, een van de Regionale Transitiewerkplaatsen (RTW) van DuurzaamDoor. Waarom? En wat leverde dat op?

Samen met haar man Rogier heeft Heleen een melkveebedrijf in Haaksbergen (Overijssel). Ook zet ze zich in voor de landbouwtransitie in Overijssel. Heleen Lansink: 'We zitten nu in een omgeving zonder heldere visie, waar het draait om belangen en de emotie regeert. We komen geen meter vooruit. In de plannen van Overijssel zag ik dat de provincie een lerende omgeving ziet als een van de knoppen om aan te draaien. Zelf heb ik al jaren behoefte aan

een tussenruimte, een ruimte waar alle partijen open kunnen delen zonder dat ze daar gelijk op worden afgerekend. Ik besloot zelf het initiatief te nemen voor een lerende omgeving. Omdat ik zelf wilde meedoen vroeg ik twee ervaren procesbegeleiders: Desirée van Dijk en Daan Peeters om het proces te faciliteren (zie p. 26-27).

Magisch en steengoed

'Het waren vijf impactvolle, magische en steengoede bijeenkomsten,' gaat Heleen verder. 'In mijn wereld ga je gelijk aan de slag om een oplossing te vinden. Maar in dit proces ging het om eerst echt contact met die ander maken. Kunnen blijven luisteren en nieuwsgierig zijn, ook als die ander niet hetzelfde denkt als jij. Daardoor ontstaat ruimte voor gesprek en oplossingen. Dat hebben we in deze tijd nodig. Ik vond het dan ook bijzonder

dat iedereen ondanks de overvolle agenda praktisch altijd aanwezig was.' Wat heeft het opgeleverd? Heleen: 'We hebben de problemen niet opgelost, als je dat bedoelt. Maar ik zie dat er bij deze groep mensen iets is gebeurd. Er zijn verbindingen en openingen ontstaan die er voorheen niet waren. En dat is een stapje vooruit. Zelf neem ik ervaring mee in mijn nieuwe functie bij de provincie Overijssel, waar ik mag meebouwen aan een lerende omgeving rondom thema's die spelen. Ons doel is om het systeem dat we zelf gebouwd hebben ook zelf te veranderen door inbreng van menselijke maat.'

Samen oplopen

Zorgvuldige aandacht voor processen en samenwerkingen is belangrijk in de onzekere toekomst die we tegemoetgaan, stelt ze. 'We moeten elkaar vaker opzoeken in de tussenruimte, de tijd nemen voor elkaar en echt waarachtig naar elkaar gaan luisteren. De menselijke maat is nodig om samen op weg te kunnen gaan naar een toekomst waarvan niemand weet hoe die er precies uitziet. Want een ding weten we zeker: die weg kun je niet in je eentje lopen.' ■

**'Er zijn verbindingen
die er voorheen
niet waren'**

Landbouwtransitie Overijssel in beweging

Met de Lerende Omgeving Overijssel bracht boerin Heleen Lansink een klein beetje beweging in de vastgelopen landbouwtransitie in haar regio (zie p. 25). Facilitator Desirée van Dijk en onderzoeker Daan Peeters hielpen haar de lerende omgeving op te zetten en faciliteerden de vijfmaandelijke sessies. Hoe deden ze dat? Volgens Desirée en Daan is er geen vast recept. Wel geven ze graag een kijkje in de keuken van het traject van Heleen.

Desirée van Dijk: 'Heleen had twintig mensen – een mooie dwarsdoorsnede van alle betrokken partijen – zo enthousiast gekregen om gedurende 5 maanden elke maand een ochtend te reserveren voor de lerende omgeving. Ze wilde een tussenruimte creëren waarin mensen de veiligheid voelden om los van hun rol te experimenteren en te praten over wat ze bezighoudt. 'Holding space, het faciliteren van zulke ruimtes, is de specialiteit van Daan en mij. Wij bedenken geen methode en ook geen vorm, maar bieden veilige en creatieve kaders. Daarbij sluiten we met onze agenda en werkvormen aan op wat zich in de groep voordoet, zodat deelnemers maximaal kunnen floreren.' Daan verrijkte het traject met kennis en legde ook de opgedane kennis en ervaring vast. Hij doet promotieonderzoek naar alternatieve vormen van organiseren rondom transitievraagstukken, waaronder tussenruimtes en is verbonden aan de Rotterdam School of Management

van de Erasmus Universiteit. Daan: 'Tussenruimtes als tijdelijke organisatievorm passen bij deze tijd. We zijn gewend om naar grote oplossingen te zoeken voor maatschappelijke uitdagingen, naar een manier, een technologie en die dan op te schalen en overal toe te passen. Maar we vergeten daarbij dat oplossingen voor transitievraagstukken per situatie verschillen en alleen gedragen worden als mensen die zelf bedacht hebben.'

Sessie 1: community building first

Wat was de aanpak van Daan en Desirée? 'De neiging is om gelijk aan de slag te gaan met wat we noemen de olifant in de kamer,' vertelt Desirée. 'Maar dat gaat te snel. Ons motto is: *community building*

**'Kun je luisteren
zonder dat je
adviseert en vertelt
wat je ervan vindt?'**

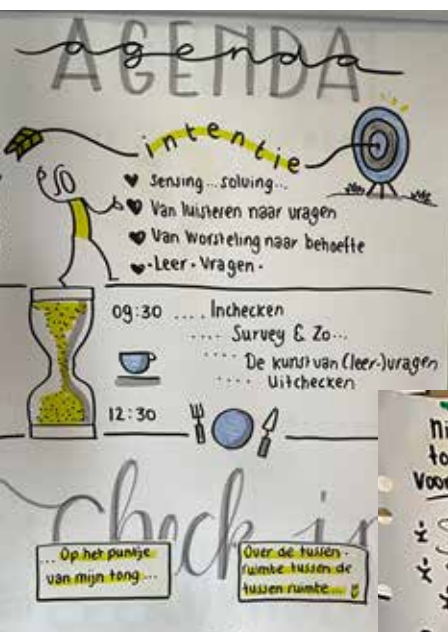
first, decision making second. Je moet eerst veel aandacht besteden aan de groep zelf. Mensen moeten zich gezien en gehoord voelen, verbinding voelen en het gevoel hebben dat het zinvol is om mee te doen. Dat is noodzakelijk om alle verschillende perspectieven met elkaar te kunnen delen zonder dat dat tot polarisatie of conflict leidt. Ook moet er een gedeeld beeld zijn van wat de groep onder de lerende omgeving verstaat en wat ervan wordt verwacht.'

Sessie 2: luisteren naar de worsteling van anderen

Daan en Desirée hanteren geen methode. 'Maar we gebruiken wel vaste ingrediënten, die bijdragen aan dat veilige kader, zoals een *check-in* en *check-out* aan het begin en het einde van de sessies. De groep bleek tijdens de sessie een enorme behoefte te hebben om nu eindelijk die olifant te adresseren. Dus we vertrouwden erop dat dit de kern van de bijeenkomst moest zijn, maar dan wel ingekleed met luistervaardigheden. Kun je luisteren zonder dat je adviseert en zonder dat je moet vertellen wat je ervan vindt?'

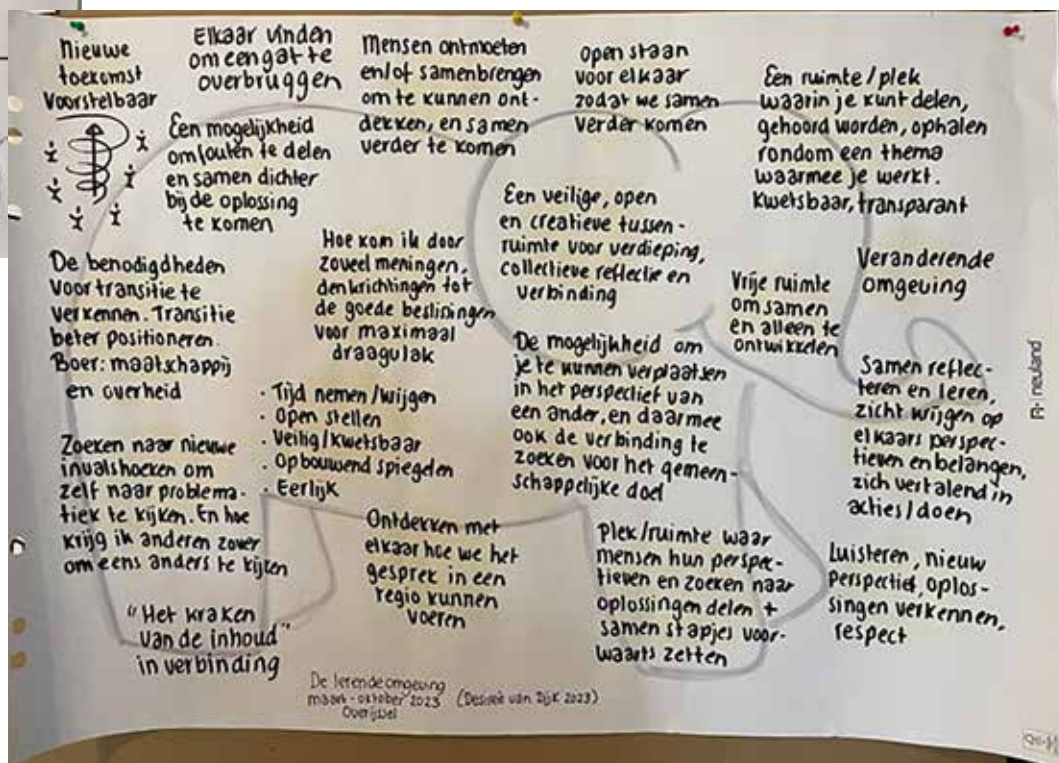
Sessie 3: waarachtig vragen stellen

In de derde sessie kreeg de groep prikkelende stellingen voorgeschoteld over het landbouwsysteem, stellingen die voortkwamen uit de tussentijdse surveys. Daan: 'Mensen konden zichzelf op een lange streep plaatsen tussen links (Helemaal mee eens) en rechts (Helemaal oneens) en vertellen waarom. De anderen mochten daar vragen over stellen. Niet voorin genomen, maar waarachtig en vanuit oprechte nieuwsgierigheid. Als ze wilden konden ze vervolgens hun positie op de lijn aanpassen. In de oefening zagen we

Survey voor nabranders en inzicht

Na elke sessie stuurde Daan een vragenlijst met open vragen: 'Vaak, als je na zo'n sessie in de auto zit, komen nog dingen omhoog. Die vragenlijst was aan de ene kant bedoeld om deelnemers de gelegenheid te geven om te delen wat ze nog bedachten of waar ze mee zitten. Dat gaf ons ook input voor wat de kern van de volgende sessie moest zijn en welke werkvormen ons daarbij konden helpen.'

afstanden vaak verkleinen of zelfs verdwijnen. Waarachtig vragen stellen en je veilig voelen om op basis daarvan je stellingname aan te passen, is belangrijk. Maar dat kon pas in deze sessie en zou in de eerste sessie nooit gebeurd zijn.'

Sessie 4: ben jij je rol?

Uit de check-out van sessie drie en ook uit de survey werd duidelijk waar sessie vier over zou gaan. Desirée: 'Mensen gaven aan dat ze er in deze lerende omgeving als mensen samen wel uitkwamen, maar in hun rol in de buitenwereld niet. Er kwam een reflectiemoment: wie ben ik in mijn rol, en (hoe) kan ik deze verenigen met mijn menszijn? En welke consequenties heeft het als ik dat niet kan? Dat was een heel diepe sessie.'

Sessie 5: reflectie omzetten in actie

'In de laatste sessie blikten we terug. We legden de beeldverslagen van alle sessies op een rij: wat gaf energie? En wat zorgt voor honger naar meer? En had de lerende omgeving voldaan aan de verwachtingen? Dat was het geval. Tot slot vroegen we: Wie wil met wie nog waarover praten en waarom? En welk thema moet nog worden besproken worden om in actie te komen samen? Dat leverde in het laatste uur een manifest op met acties. Het is nu

aan hen om hiermee aan de slag te gaan. De lerende omgeving is tijdelijk, maar de tussenruimte die tussen de deelnemers is ontstaan die kan blijven bestaan.'

Een ander kwaliteit van actie

Daan: 'Mensen zijn actiegericht, willen oplossen. Als wij van tevoren hadden gezegd dat de eerste vier sessies over luisteren, vragen en zijn zouden gaan, waren mensen zeker afgehaakt. Dat betekent niet dat we in de eerste sessies niks gedaan hebben, maar dat was niet gericht op iets oplossen of iets voor elkaar krijgen. We hebben gewerkt aan een gedragstransitie waardoor een andere kwaliteit van actie mogelijk wordt. Die skills nemen mensen mee in hun leven en werkveld. Hoe fantastisch is dat!' ■

'Waarachtig vragen stellen en je veilig voelen is belangrijk'

‘Alleen door verbinding krijg je iets wat werkt’

Met de Winkel van Nieuw Nijver zet Dorine van den Beukel zich in voor herstel van de Friese maakeconomie. Ze maakt deel uit van de *Community of Practice Regionale Transitie* (CoP RT): een plek waar mensen met regionale transitieprojecten hun ervaringen delen en van elkaar leren om daar in hun eigen regio weer mee aan de slag te gaan. ‘Onmisbaar,’ aldus Dorine.

‘Ik pas niet zo goed in een hokje,’ zegt Dorine van den Beukel. ‘Ik doe onderzoek, ik experimenteer, ik schrijf een boek, en wil partijen samenbrengen om lokale productketens van grondstof tot gebruiker te maken of te herstellen. Ik dacht altijd dat ik anders was, maar in de CoP RT is iedereen zoals ik.’ DuurzaamDoor noemt dat *system convening*, legt Dorine uit. ‘*System conveners* zien kansen waar anderen die niet zien. Ze weten mensen en systemen aan elkaar te koppelen om de zaak in beweging te krijgen. Het zijn vaak nieuwsgierige mensen, die het grotere verband zien. Ik koppel in mijn project economie, erfgoed, duurzaamheid en biodiversiteit aan elkaar. Alleen door verbinding krijg je iets dat stevig en werkend is.’

Veel ballen in de lucht

Deelnemen aan de CoP RT levert Dorine veel op, zakelijk en persoonlijk: ‘Het is een veilige ruimte voor uitwisseling. Ik leer veel, ook van de verhalen van anderen. Herkenning, maar ook inspiratie. Als ik ergens tegenaan loop wordt er met me meegedacht. Voor mijn persoonlijke

Volgens Dorine van den Beukel is een programma als DuurzaamDoor onmisbaar voor de duurzame transitie van Nederland

ontwikkeling ga ik een bachelor economie (*sustainable entrepreneurship*) doen, zodat ik meer bagage heb om met al die verschillende partijen in gesprek te gaan over samenwerking in de productketens.’ De Winkel van Nieuw Nijver kreeg door de CoP RT-deelname de status van Regionale Transitiewerkplaats (RTW) Fryslân. Dat betekent ook dat ze budget krijgt om het project uit te voeren. Dat leidde aanvankelijk niet tot een versnelling, maar juist tot een pas op de plaats: ‘Ik houd veel ballen

in de lucht, ik combineerde mijn Nieuw Nijverwerk met mijn betaalde werk als zelfstandig vormgever. Doordat ik nu de ruimte heb om te focussen op Nieuw Nijver, merk ik hoe klem ik heb gezeten. Ik heb nu eerst even rust nodig om uit te deuken, na te denken en mijn plannen aan te scherpen, zodat ik straks een veel beter verhaal heb.’

Energie in lokaal

Een programma als DuurzaamDoor is volgens haar onmisbaar voor de duurzame transitie van Nederland. ‘Er zit lokaal zoveel energie, veel mensen zijn van goede wil om iets aan te pakken. Maar er is een limiet aan wat mensen buiten hun werk om kunnen doen. Voedsel, energie, biodiversiteit zijn grote en belangrijke transitiethema’s. Burgers kunnen die niet oppakken zonder de overheid, maar de overheid ook niet zonder de burger. DuurzaamDoor zorgt voor verbinding.’ ■

‘Het zijn vaak nieuwsgierige mensen, die het grotere verband zien’

Tekst **Ellen Röling**
Beeld **CollectieveKracht**

COLLECTIEVEKRACHT

Podcast maakt verhalen burgercollectief hoorbaar

Het aantal burgercollectieven groeit snel. Burgers nemen het heft in eigen hand op het gebied van zorg, energie, voedsel, wonen, mobiliteit, gebiedsontwikkeling en sociaal welzijn. De relatie met de overheid ervaren ze als een van de grootste uitdagingen. Afgelopen jaar lanceerde kennisplatform CollectieveKracht met steun van DuurzaamDoor een eigen podcast die deze relatie op een verbindende manier belicht. Waarom?

Lukas Held van CollectieveKracht: 'We zien dat burgercollectieven een belangrijke rol kunnen spelen in het oplossen van grote maatschappelijke vraagstukken. Vooral voor vraagstukken die economisch niet aantrekkelijk zijn voor de markt en die de overheid alleen niet kan oplossen.'

Lukas: 'Met ons kennisplatform helpen we burgercollectieven zich te ontwikkelen tot veerkrachtige organisaties. We vertalen wetenschappelijke kennis naar de praktijk. Ook stimuleren we de dialoog, tussen burgercollectieven onderling en met hun belangrijkste stakeholders in het veld, dus ambtenaren, financiers, netwerkorganisaties en wetenschappers. Met als doel elkaar beter te begrijpen. Vooral tussen overheid en burgercollectief bestaat spanning. Dat komt met name doordat burgercollectieven iets anders vragen, nodig hebben dan ons overheidssysteem biedt. Met de podcast (p. 32) willen we op een laagdrempelige manier de spanning uit de relatie halen door verbindende verhalen over goed werkende en minder goed werkende voorbeelden te delen.'

Constructief en onderbouwd

De eerste serie staat ondertussen online. In acht afleveringen van 30 minuten zoomt Ton Duffhues, een koploper in de wereld van het burgercollectief, in op de verschillende aspecten van de relatie. De gesprekken zijn constructief, goed onderbouwd en leerzaam zodat ambtenaren en burgers er hun voordeel

mee kunnen doen, vertelt Lukas. 'In de eerste podcast vertelt Ben van Essen, actief in diverse collectieven, bijvoorbeeld over het verdwijnen van publieke voorzieningen door de terugtrekkende overheid. En hoe burgercollectieven in dit gat stappen.' De eerste reacties zijn positief. 'We zien dat onze netwerkpartners de podcast delen als dat relevant voor hun achterban is. Dat geeft aan dat er behoefte is aan zo'n format. Sommige afleveringen waren binnen enkele weken al een paar honderd keer beluisterd.'

Partnerschap in de transitie

DuurzaamDoor en CollectieveKracht steunen beide de rol van de beweging van onderop, van de burger, in transitie. Lukas: 'DuurzaamDoor is voor ons daarin een belangrijke partner en draagt onder meer bij aan inbedding van CollectieveKracht in een breder transitieperspectief, bijvoorbeeld aan de participatietafel Energie. Omdat wij verbonden zijn aan de Erasmus Universiteit Rotterdam kunnen wij op onze beurt die gesprekken aanvullen met wetenschappelijke kennis.' 'DuurzaamDoor heeft ondertussen ook veel relevante kennis waar burgercollectieven hun voordeel mee kunnen doen. Die bieden we aan via onze kennisbank. Ook droeg DuurzaamDoor inhoudelijk bij aan ons CollectieveKracht-congres in juni, onder meer met een presentatie over het belang van Opgroeiruimte (zie pp. 10-11) voor burgercollectieven. En de podcast, die we met steun van DuurzaamDoor konden maken, draagt bij om burgercollectieven als serieuze organisatievorm op de kaart te zetten bij een breder publiek.' ■

'Vooral tussen overheid en burgercollectief bestaat spanning'

Tekst *Ellen Röling*Beeld *Marte Kappert*

Slotbijeenkomst DuurzaamDoor 2024

Start met een helder verhaal

Eind 2024 sluit DuurzaamDoor de derde programmaperiode af met een slotbijeenkomst. Het team wil de rijke oogst aan inzichten delen via een gevarieerd creatief inspirerend programma. Zodat ook professionals die DuurzaamDoor nog niet kennen erop afkomen en geïnspireerd raken. Procesontwerper Marte Kappert kreeg opdracht een creatief concept te maken en schakelde daar adviseur Daan Dura van bureau Dietz bij in. Zij begonnen met het verhaal van DuurzaamDoor.

DuurzaamDoor divergeert en convergeert, zoals licht door een kristal. In hun processen gaat het om samenbrengen en verspreiden van kennis en relaties

'Om inzichten en inspiratie zo te delen dat ze impact hebben, moet je eerst goed weten wat je verhaal is,' begint Marte Kappert. Ze kent DuurzaamDoor onder meer uit participatietrajecten in gebiedsontwikkeling waar ze partijen tot nieuwe vormen van samenwerking brengt. Ook Daan Dura werkt aan gebiedsopgaven en vormt met zijn analytische blik een goede aanvulling. Marte: 'Samen met DuurzaamDoor hebben we eerst ontrafeld wat het team precies doet, hoe ze dat doet en wat hen onderscheidt. De teamleden gaven daar naam, taal en beeld aan, onder meer met associatiekaarten.'

Mogelijkmaker

Wat kenmerkt DuurzaamDoor? Marte en Daan: 'Daar waar andere programma's vooral vanuit de inhoud werken, gaat DuurzaamDoor allereerst over het proces dat nodig is om de juiste stapjes in de transitie te zetten. In elke ontmoeting gebeurt iets

op relatie en inhoud vanuit een zorgvuldig doordacht proces. DuurzaamDoor is de mogelijkmaker van die ontmoetingen. En zorgt ervoor dat er iets gebeurt in de relatie tussen mensen om te komen tot nieuwe kennis en inzichten. Dat vraagt dus iets van hoe je die ontmoetingen organiseert en vormgeeft. Op dit moment werken we die werken-de principes van DuurzaamDoor verder uit.'

Weerspiegeling

Hoe gaan ze dit vertalen naar een slotbijeenkomst? Marte: 'Het beeld van "het feestje" dat we in 2024 gaan vieren begint zich nu te vormen. Uitgangspunt is dat je als deelnemer mentaal en fysiek ervaart wat DuurzaamDoor doet en hoe. In combinaties van beleving en gesprek. Daan vult aan: 'Met als inzet doorwerking: we willen de kennis, de energie, de beweging als estafettestokje doorgeven, zodat mensen die ook op een andere plek kunnen toepassen.'

SLOTBIJEENKOMST 2024

Wat is de meerwaarde van DuurzaamDoor? Je kunt die vergelijken met neonletters weerspiegeld in water. DuurzaamDoor gaat over ervaren en bezien hoe de wereld er vanuit een ander perspectief uitziet. Met steeds aandacht voor: doen we de goede dingen?

Het verhaal van DuurzaamDoor? DuurzaamDoor zorgt voor verandering via beweging net zoals golvend zand. Met tijd om te reflecteren en te doorleven wat werkt, de stolling, waarna de beweging weer verder kan golven

Motor van verandering

Burgers, ondernemers, overheden, onderwijsinstellingen. Alle verkennen nieuwe vormen van energievoorziening, leven met respect voor natuur, gezond oud worden, zorgen voor elkaar en passend onderwijs. Mensen gaan lopen op de inhoud. DuurzaamDoor helpt de transitieprofessionals in het versterken van collectieve kracht: met een goed proces en nieuw netwerk. Door persoonlijke coaching, gesprek, *communities of practice* en regionale transitiewerkplaatsen. Allemaal vormen van 'tussenruimte'. Veilige plekken om – even onttrokken aan de waan van de dag – (persoonlijke) worstelingen te delen, tot nieuwe inzichten te komen en te bedenken wat een volgende stap kan zijn. Om daarna met hernieuwde energie in eigen omgeving verder te kunnen.

Kennisproducten

Van DuurzaamDoor of ontwikkeld in samenwerking met of door partners van DuurzaamDoor

WERKEN AAN
GOED VOEDSEL

De podcastreeks Werken aan Goed Voedsel

Wat is Goed Voedsel? Is dat gezond voedsel? Is dat duurzaam of juist betaalbaar voedsel? En hoe ziet dit eruit over 20 jaar? Deze podcastreeks van Participatietafel Voedseltransitie is een zoektocht naar antwoorden en inspiratie.

De podcasts zijn te vinden op Spotify of ga naar www.duurzaamdoor.nl.

collectieve
KRACHT

CollectieveKracht podcast

CollectieveKracht, een partner van DuurzaamDoor, heeft een podcastserie gelanceerd over de relatie tussen burgercollectieven en de overheid. Beide partijen hebben soms moeite om elkaar te vinden en elkaar op de juiste waarde te schatten.

De serie is te vinden op Spotify of op <https://collectievekracht.mett.nl>.

AMBTENAREN
VERSNELLEN
SAMEN
IN TRANSITIE

100 MONTHS

Lessen en ervaringen bij pioniers

De Participatietafel Circulaire Economie leert van samenwerking tussen de O's en vertaalt dit in concrete lessen. De afgelopen jaren zijn lessen en ervaringen bij pioniers uit het veld opgehaald en gedeeld. DuurzaamDoor trekt hierbij samen op met 100 Months to Change.

Lees alle publicaties op: www.duurzaamdoor.nl/transitie.

Stadslandbouw-Nederland

Kennisplatform Stadslandbouw Nederland borgt kennis die pioniers hebben opgedaan over lokaal en regionaal voedsel, voedselstrategie en andere thema's. Als we met elkaar samenwerken, kunnen we stappen maken naar een ander voedselsysteem en een groene leefomgeving.

Meer informatie op: <https://stadslandbouwnederland.nl>.

Meer dan een mooi terrein

Podcastserie Meer dan een mooi terrein

In opdracht van de Participatietafel NatuurInclusief Bouwen, wordt een podcastserie gemaakt om ondernemers en ambtenaren te inspireren om bedrijventerreinen te vergroenen en duurzaam te ontwikkelen. Deze podcast moet moed en creativiteit aanwakkeren. De podcastserie is naar verwachting eind december 2023 op Spotify te beluisteren.

System convening

In de eerste helft van 2024 publiceert DuurzaamDoor een uitgave over system convening, geschreven door Cees Anton de Vries. Met system convening neem je als burger, ambtenaar of ondernemer verantwoordelijkheid voor het behalen van resultaten in de regio.

Meer over system convening: <https://specials.publiekdenken.nl/special-duurzaamdoor-2022/regionale-transities>.

Slotbijeenkomst 2024

Volgend jaar sluit DuurzaamDoor de derde programmaperiode af met een inspirerende DuurzaamDoor-slotbijeenkomst. Waarin we veel delen, de transitieprofessionals aan het woord zijn en waarmee we partijen verbinden. Die bijeenkomst zal eind 2024 plaatsvinden. Misschien dat je in je agenda alvast een notitie hierover kunt vermelden?

LinkedIn

Het team van DuurzaamDoor bestaat uit Theo Leupen (programmamanager), Mayke Derksen (account Leren, Werklandschappen van de Toekomst), René Bruijns (Voedseltransitie), Irma Straathof (Energie), Eric Gerritsen (Natuurinclusief Bouwen), Peter Koll (Communicatie).

Meer informatie: <https://www.linkedin.com/company/duurzaamdoor>.